

**Reading Material
for**

**T.Y.B.A
Semester : VI**

Subject : Logic & Philosophy

**Paper No. : 18
Philosophy of Anandshankar Dhruva
Code: UA06CLPH18**

**Edited by
Dr. B.M. Gajera**

18.Philosophy of Anandshankar Dhruva

Unit: I Background of Anandshankar's thinking characteristic of his philosophy

Philosophy and life, work and Aims of philosophy, Nature and field of Indian Philosophy, Charge against Indian philosophy and its answer

Unit:II Geeta, shaddarshana, Adveita vedant, and Anandshankar Dhruva, Philosophical view of History

Unit:III Religious philosophy Concept, Subject and Studying Method of Religions, Origin and growth of Religion, Knowledge, Act and Devotion, Hindu Dharma

Unit:IV Historical observation of Hindu Dharma

Religious life in vaidic age

Religiosity of Sanskrit age

Religious Upliftment of Language age

Religious view of Modern age.

TYBA- Sem-6

Paper-18 : Philosophy of Anandshankar Dhruva

અનુક્રમણિકા

યુનિટ-૧

૧. આનંદશંકરના ચિંતનની પશ્ચાદ્ભૂ
૨. આનંદશંકરના ચિંતનની લાક્ષણિકતાઓ
૩. જીવન અને તત્ત્વજ્ઞાનનો સંબંધ
૪. તત્ત્વજ્ઞાનનું કાર્ય અને ધ્યેય
૫. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન વિરૂદ્ધ મૂકવામાં આવતા આરોપો અને તેના ઉત્તરો

યુનિટ-૨

૬. ગીતા અને આનંદશંકર
૭. ષડ્દર્શન અને આનંદશંકર
૮. અદ્વૈત વેદાન્ત અને આનંદશંકર
૯. ઈતિહાસ પ્રત્યેનો તાત્ત્વિક દૃષ્ટિકોણ

યુનિટ-૩

૧૦. ધાર્મિક અભ્યાસના વિષયો
૧૧. ધાર્મિક અભ્યાસની પદ્ધતિ
૧૨. ધર્મનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ
૧૩. જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ
૧૪. હિન્દુ ધર્મ

યુનિટ-૪

૧૫. વૈદિક યુગમાં ધાર્મિક જીવન
૧૬. સંસ્કૃત યુગમાં ધાર્મિક જીવન
૧૭. ભાષાયુગમાં ધાર્મિક વિકાસ
૧૮. આધુનિક યુગનું ધાર્મિક દૃષ્ટિબિંદુ

૧. આનંદશંકરના ચિંતનની પશ્ચાદ્ભૂ

પ્રાસ્તાવિક :

ગુજરાતમાં નર્મદાશંકરથી (ઈ.સ.૧૮૩૩ થી ૧૮૮૬) શરૂ થયેલ સંસ્કૃતિચિંતન ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરીર્ધમાં તેની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે. અંગ્રેજી કેળવણીથી પ્રભાવિત થઈ આપણા દેશમાં જે જનઆંદોલનો ચાલ્યાં તેની અસર ગુજરાતમાં પણ થઈ. પંડિતયુગના ચિંતકો કે જેઓ પશ્ચિમી વિચારોના પ્રભાવવાળા હતા તેઓ સુધારાવાદી કહેવાયા અને ધર્મભાવનાને અનુકૂળ એવા જે સમાજ સુધારાની હીમાયત કરનારા ચિંતકો પુનરુત્થાનવાદીઓ કહેવાયા. આ પરંપરાના ગુજરાતી પ્રતિનિધિઓમાં ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ અને આનંદશંકર મુખ્ય છે. જો કે બન્ને વૈચારિક આંદોલનકારીઓના પ્રશ્નો સમાન હતાં. તેઓનો પ્રશ્ન એ હતો કે ઘટપટમાં રાયતી જડ ફિલસૂફીને જીવંત કેમ રાખવી ? અને વિચાર સંગતિમાંથી નિષ્પન્ન થતો ધર્મ અર્વાચીન જીવનની જરૂરીયાતોને સુસંગત કેમ કરવો ? આથી પોતાના યુગના પૂર્વસૂરિઓનો સૌથી વધારે પ્રભાવ આનંદશંકર પર પડ્યો હોય તે સ્વાભાવિક છે. તેમ છતાં આનંદશંકર પર પ્રભાવ પાડનારા પરિબળો નીચે પ્રમાણે છે.

૧. પંડિતયુગના ચિંતકોનો પ્રભાવ :

પંડિતયુગનો જીવનવિચાર ધર્મકેન્દ્રિ રહ્યો છે. આનંદશંકરના ચિંતનનો ઘણોખરો ભાગ ધર્મચિંતનનો રહ્યો છે, એ જ દર્શાવે છે કે તેમના પર પંડિતયુગનો પ્રભાવ પડ્યો છે. જો કે પંડિતયુગમાં જોવા મળે છે તેવું વેદાન્ત વિરોધી વલણ આનંદશંકરમાં જોવા મળતું નથી. કેમ કે તેઓ હિંદુ સંસ્કૃતિનો પરાભવ નહિ પણ પુનરુત્થાન ઈચ્છતા હતા.

સુધારક યુગમાં પાશ્ચાત્ય અને ભારતીય સંસ્કારોનો જે સંઘાત જોવા મળે છે તે પંડિત યુગમાં તીવ્ર સંઘર્ષની ટોચે પહોંચે છે. અંગ્રેજી કેળવણીના લેખા-જોખા થાય છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમના આ મૂલ્ય સંઘર્ષમાં આનંદશંકરને કોઈ એક પક્ષે રહેવું યોગ્ય લાગ્યું નહિ. તેમણે જોયું કે પ્રાચીનમાર્ગી પરંપરાવાદી વિચારો નવા વિચારો સામે અપ્રસ્તુત

ઠરતા હતા. તો વળી કેવળ પરદેશી જણાતી નવી વિચારણાનો પણ સંપૂર્ણ સ્વકાર શક્ય નહોતો. આ સંજોગોમાં આનંદશંકર સંસ્કારસમન્વયનો માર્ગ પસંદ કરે છે. આનંદશંકરના ચિંતનની પશ્ચાદભૂ તરીકે નર્મદ, ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ, નરસિંહરાવ, રમણભાઈ વગેરેના ચિંતનને ગણાવી શકાય.

અંગ્રેજી કેળવણીને લીધે વશ્ચિમી સંસ્કૃતિના સંપર્કમાં આવેલા ગુજરાતી યુવાનોની નેતાગીરી નર્મદે લીધી હતી. યુવાન વયે નર્મદે હિંદુ ધર્મ સામે પડકાર કર્યો અને જીવનની ઉત્તરાવસ્થામાં સનાતની બન્યા. નર્મદના અધુરા કાર્યો નર્મદ સંભાળે છે. ધર્મ સંબંધી નિશ્ચય વિના નીતિની રચના ન થઈ શકે. ધર્મવિહીન નીતિ કૃત્રિમ છે અને મનુષ્યને માત્ર ઉપયોગી યંત્ર બનાવે છે, એવા મણિલાલના ધર્મનીતિના કાર્યને આગળ ધપાવે છે. બન્ને અદ્વૈતની ભૂમિકા પર જ તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કરે છે, જીવનના કેન્દ્રમાં ધર્મને સ્થાપે છે, પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોની અદ્વૈત વેદાન્ત સાથે તુલના કરે છે.

૨. પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રભાવ :

પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં રહેલી જ્ઞાનમીમાંસાને સ્વીકારી આનંદશંકરે પોતાની દૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરેલ છે. ‘Critical Method’થી ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની સમીક્ષા કરવાની ભલામણ કરતાં તેઓ કહે છે કે “જો આપણા શાસ્ત્રોનું રક્ષણ કરવું હોય તો પશ્ચિમની વિચાર પદ્ધતીને માન આપ્યા વિના ચાલશે નહિ, અર્થાત્ આપણા શાસ્ત્રોને ઋષિ કે આચાર્યોના વચનો તરીકે જ પ્રમાણ કહી ચાલે તેમ નથી. એનું પરીક્ષણના દૃષ્ટિબિંદુથી અવલોકન અને રક્ષણ કરવાની જરૂર છે.” આરણા શાસ્ત્રોનો આનંદશંકરે આવા સમીક્ષાત્મક દૃષ્ટિબિંદુએ જ અભ્યાસ કર્યો છે. આપણા ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન પર કરવામાં આવતાં પશ્ચિમના આક્ષેપોને પશ્ચિમની જ રીતે ઉત્તર આપવાનો સતત પ્રયાસ આનંદશંકરે કર્યો છે. પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો આનંદશંકરનો અભ્યાસ તલસ્પર્શી હોવાથી તેમનું ધર્મતત્ત્વચિંતન શુદ્ધ અને સર્વોચ્ચ જ્ઞાનની અવસ્થાએ પહોંચે છે.

પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિનો પ્રભાવ તેમના ચિંતનમાં સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. તેઓ કહે છે કે, જે પદ્ધતિએ થેલ્સ અને સોક્રેટીસથી માંડી ડાર્વિન અને સ્પેન્સર વગેરે

સુધી પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનની સંકલના થઈ છે તે જ પદ્ધતિએ આપણા દેશના તત્ત્વજ્ઞાનની પણ સંકલના કરવી જોઈએ.

વર્તમાન સમયમાં પ્રચલિત વિષય નિરૂપણની બે ખાસ પદ્ધતિઓ- ‘સમીક્ષાત્મક પદ્ધતિ’ અને ‘ઐતિહાસિક સંકલના’ એ આનંદશંકરની જ્ઞાનમીમાંસાના ખાસ લક્ષણો છે. તેના પરથી કહી શકાય કે આનંદશંકર પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનમીમાંસાના સમર્થક રહ્યા છે. જો કે એનો અર્થ એવો નથી કે તેઓ પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનમીમાંસાના અંધ સમર્થક રહ્યા છે, તેમણે તેની મર્યાદા પણ દર્શાવી છે. ખાસ કરીને પરમતત્ત્વના સ્વરૂપ વર્ણનના સંદર્ભમાં તેઓ કહે છે કે “તાત્ત્વિક સત્યોની અભિવ્યક્તિ કોઈ જડ પદ્ધતિથી બંધાયેલી નથી, તે પ્રગટ થવા માટે સ્વતંત્ર છે. એરિસ્ટોટલ અને કાન્ટના પ્રભાવને કારણે યુરોપમાં પદ્ધતિનો અતિઆગ્રહ જોવા મળે છે. તેને આનંદશંકર યુરોપના તત્ત્વજ્ઞાનની ખામી ગણાવે છે. પદ્ધતિ સંબંધી મતાગ્રહ એ પશ્ચિમની જ્ઞાનમીમાંસાની મોટી મર્યાદા છે. તેની સરખામણીએ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં જોવા મળતી તત્ત્વવિચારના નિરૂપણની પ્રક્રિયા વધુ ઉચ્ચતર છે એમ આનંદશંકર સિદ્ધ કરે છે.

૨. આનંદશંકરના ચિંતનની લાક્ષણિકતાઓ

પ્રાસ્તાવિક :

તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રે આનંદશંકરના સ્વતંત્ર પ્રદાનના સંદર્ભમાં તેમને દાર્શનિક કહી શકાય તેમ છે. ડૉ. દિલીપ ચારણ લખે છે કે, “સ્વામી વિવેકાનંદ અને ડૉ. રાધાકૃષ્ણનની હરોળમાં આવી શકે તેવું ચિંતન આપનાર મણિલાલ અને આનંદશંકર એ ગુજરાતી ચિંતન સાહિત્યને મળેલા બે મોટા ગજાના વિદ્વાનો છે.” ૧૯૨૮માં મદ્રાસ ખાતે યોજાયેલ ચોથી ઈન્ડિયન ફિલોસોફિકલ કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે આપેલા વ્યાખ્યાનમાં આનંદશંકરમાં એક દાર્શનિકના દર્શન થાય છે. ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનના ગંભીર અને મર્મજ્ઞ ભાષ્યકારને દાર્શનિક કહીએ તો આનંદશંકરને પણ દાર્શનિક કહેવામાં ઘણી યથાર્થતા રહેલી છે. પદાર્થના ભાસમાન સ્વરૂપથી પર કે તેમાં રહેલાં અંતર્ગત તત્ત્વ કે રહસ્યને શોધનાર, સમજનાર અને તાર્કિક રીતે રજૂ કરનાર

દાર્શનિક તરીકે આનંદશંકર ગુજરાતી ચિંતન પરંપરાના અનન્ય ચિંતક ગણી શકાય તેમ છે. ધર્મ, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, રાજકારણ, કેળવણી, સાહિત્ય, કલા વગેરે વિષય ક્ષેત્રે આનંદશંકરે કરેલું પ્રદાન તેમની તત્ત્વદૃષ્ટિનું દર્શન કરાવે છે. તેમના ચિંતનની કેટલીક વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

૧. તટસ્થ અને સર્વગ્રાહી દૃષ્ટિબિંદુ :

ભારતીય ધર્મ-તત્ત્વચિંતનની ત્રણ મુખ્ય ધારાઓ વૈદિકધર્મ, બૌદ્ધધર્મ અને જૈનધર્મ- તેમની વચ્ચે ભેદ ઊભો કરીને જોવાને બદલે એક જ સનાતન ધર્મની પેટાશાખાઓ તરીકે નિરૂપે છે. બાહ્ય દૃષ્ટિએ આ ધર્મોમાં ગમે તેટલો ભેદ જણાય પણ તેની અંદર જે સનાતન ધર્મનું સત્ય રહેલું છે તે એક જ છે. આમ, વેદ પ્રામાણ્યને સ્વકારનારા અને વેદ પ્રામાણ્યને ન સ્વકારનારા બધા દર્શનોની પરસ્પર અસર આનંદશંકરે સાચા અભ્યાસીની દૃષ્ટિએ પ્રમાણી છે.

૨. મૌલિક અને ચિંતનાત્મક વિચારણા :

પૂર્વ અને પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનનો આનંદશંકરે ઐતિહાસિક પદ્ધતિથી અભ્યાસ કર્યો છે પણ તેમના લખાણો માત્ર વર્ણનાત્મક જ નથી રહ્યાં, ચિંતનાત્મક પણ છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ નિરૂપણ કરતી વખતે તેમણે મૂળ ગ્રંથો અને તેમના પર થયેલા મહત્ત્વનાં વિવેચનોનો આધાર તો લીધો છે, પણ તે ઉપરાંત વિવિધ તત્ત્વની તારવણી અને તેમનું વિવેચન પોતાની સ્વતંત્ર દૃષ્ટિએ કર્યું છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનની અદ્વૈતવેદાંતમાં પરિસમાપ્તિ, ગીતાનાં વિચારોનું રહસ્યોદ્ઘાટન, ગીતા રચનાનાં ઉદ્દેશ્ય અંગે આનંદશંકરના વિચારો તદ્દન મૌલિક અને તાત્પર્ય રજૂ કરનારા રહ્યા છે.

આ ઉપરાંત આનંદશંકર ધર્મનો મૌલિક અર્થ કરે છે. તેમના મતે ‘ધર્મ’ શબ્દ અંગ્રેજીના Religion કરતાં વિશાળ અર્થનો બોધક છે. પરંતુ Civilization એ Religion કરતાં વધુ નજીકનો શબ્દ છે, તેને પણ કેવળ ઐહિક અર્થમાં ન લેતાં, ઐહિક અને પારમાર્થિક ઉભય અર્થમાં લઈએ ત્યારે જ એ શબ્દ ‘ધર્મ’ શબ્દની નજીક પહોંચે છે.

૩. પૂર્વગ્રહમુક્ત અને જાગ્રત સત્યશોધન :

તેઓ લખે છે કે, “સત્ય એ સર્વ ભૂતોનું અંતરતમ તત્ત્વ છે એને બહાર તારવી કાઢવાનું છે. એટલું જ નહિ પણ સર્વભૂતો પણ સત્યના જ બનેલાં છે... આ સત્યનું સંપૂર્ણ દર્શન કરવું હોય તો વિચારમાં અને સિદ્ધાંતમાં જ થઈ શકવાનું નથી, પણ ઉત્તમ સંસ્થાઓ રૂપે એને પરિણામ પામેલું જોવાની જરૂર છે.”

તેમની દૃષ્ટિએ ‘સત્ય’ નથી તે ઉત્પન્ન કરવાનું નથી પણ ‘સત્ય’ છે તેને ખોળી કાઢવું એવા ઉદ્દેશથી સત્યાન્વેષીઓની પ્રવૃત્તિ થાય છે. આનંદશંકરની આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ હતી. એમની પોતાની દાર્શનિક શ્રદ્ધા શાંકરવેદાંતમાં રહેલી છે, પરંતુ તેની સાથે સુસંગત ન હોય તેવા દર્શનોનો પણ તત્ત્વવિમર્શ તેઓ તટસ્થ ભાવે કરે છે. વિરોધીઓના સિદ્ધાંતનું ખંડન કે પોતાના સિદ્ધાંતનું મંડન કરવાની વૃત્તિને વશ થયા વિના. એ તર્કશુદ્ધ રીતે સિદ્ધાંતનું હાર્દ પ્રગટ કરી આપે છે.

૪. સમન્વયશીલતા :

તાર્કિક અને ઐતિહાસિક પદ્ધતીઓના સંદર્ભમાં આનંદશંકરે આપણા તત્ત્વજ્ઞાનની સંકલના કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. તેમાં આનંદશંકરનું દૃષ્ટિબિંદુ સમન્વયાત્મક રહ્યું છે. તટસ્થતા, સત્યાન્વેષિતા અને સમન્વયાત્મકતાને કારણે સુધારાવાદીઓ અને પરંપરાવાદીઓની વિચારધારામાં રહેલી સંકુચિતતાને તેઓ દર્શાવી શક્યા છે. તેઓ કહે છે કે, “ ‘પ્રાચીનો’ વહેમમાંથી છૂટતા નથી અને ‘નવીનો’ માં ધાર્મિક વૃત્તિનું બળ આવતું નથી. એકે સુધરવાની જરૂર છે અને બીજાએ સુધારવાનું કામ માથે લીધું છે પણ બન્ને પક્ષનો કોઈપણ રીતે યોગ થતો નથી, આપણી ધાર્મિક અવનતિ જેવી હતી તેવી ને તેવી જ રહે છે.”

આમ, પરંપરાને વળગી રહેવાનો દોષ પ્રાચીન માર્ગીઓનો છે તો સામે પક્ષે સર્વ જ્ઞાન પુસ્તકથી યા તર્કબળથી જ ગમ્ય છે, ધર્મ પોતપોતાની સ્વતંત્રતાથી જ આચરવો ઠીક છે, વગેરે વિચારની ભૂલથી ભરેલી વર્તણૂક નવીન માર્ગીઓની છે. આ બન્ને પક્ષોની સત્યાન્વેષી દૃષ્ટિથી આનંદશંકરે આલોચનાત્મક તપાસ કરી છે.

પ. જીવનઅભિમુખતા :

આનંદશંકરના ચિંતનની આ વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતા છે. આનંદશંકરે ચર્ચેલા પ્રશ્નો આમ તો ઐકેડેમિક, પાંડિત્યપૂર્ણ અને અમૂર્ત છે. પરંતુ તેમની સમગ્ર ચર્ચાનું નિયામક તત્ત્વ ‘ધર્મ’ હોવાથી વ્યવહાર અને પરમાર્થનો સમન્વય સાધે છે. તેમની સનાતનની કલ્પના પણ એ જ છે. વૃક્ષ ઉપર પાંદડાં ફટતા જાય છે પણ વૃક્ષની અકતા જળવાઈ રહે છે. વસ્તુનું તત્ત્વ જો કાયમ રહેતું હોય તો વસ્તુનો નાશ થતો નથી તે સનાતન છે. આનંદશંકર કહે છે કે મૂળ સત્યને વળગી આપણે યુગ યુગના કર્તવ્યો સમજવાં જોઈએ. આવી જીવનઅભિમુખ દૃષ્ટિથી પ્રેરાયેલા આનંદશંકરના ચિંતનમાં જીવનની કોઈ પણ શ્રેયસ્કર પ્રવૃત્તિનો અનાદર થતો નથી. તેની શ્રેયસ્કરતાનો અંતિમ નિર્ણય તે પ્રવૃત્તિ દ્વારા આત્માનો ઉત્કર્ષ થાય છે કે નહિ, આત્મા પોતાનું શુદ્ધ અને વ્યાપક સ્વરૂપ વધુ ને વધુ અનુભવે છે કે નહિ, તેનાપર અવલંબે છે.

સમાપન :

આમ, ઉપર્યુક્ત મુદ્દાઓ જોતા એ સ્પષ્ટ થાય છે કે આ વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાઓ આનંદશંકરના ચિંતનમાં વ્યાપક રીતે વણાયેલ છે. તદુપરાંત તેઓ સારા ભાષ્યકાર અને ઉત્તમ વિવેચક પણ છે. ‘તત્ત્વજ્ઞાન એ જીવનની સમીક્ષા છે’, એવા સોક્રેટીસનો વિચાર આનંદશંકરના ચિંતનને અક્ષરશઃ લાગું પડે છે. તેઓએ કેવળ શાસ્ત્રપ્રમાણને જ નહિ પણ સ્વતંત્ર બૌદ્ધિક પદ્ધતિ પ્રયોજીને મૌલિક ચિંતન કર્યું છે. તેમનું ચિંતન વ્યવહારવાદી હોવા છતાં પાશ્ચાત્ય વ્યવહારવાદીની જેમ સાપેક્ષતાવાદી બની જતું નથી, આ અર્થમાં એમના ચિંતનને આપણે અધ્યાત્મવાદી વ્યવહારવાદ પણ કહી શકીએ.

૩. જીવન અને તત્ત્વજ્ઞાનનો સંબંધ

પ્રાસ્તાવિક :

નવજાગૃતિ કાળ દરમિયાન અંગ્રેજી કેળવણીથી પ્રભાવિત થઈને ભારતમાં શરૂ થયેલું પરસંસ્કૃતિના અનુકરણ સમાન સુધારાવાદી આંદોલન ભારતીય ધર્મમાનસને પ્રતિકૂળ હોવાથી વ્યાપક સ્વીકાર પામી શક્યું નહીં. તેની સામે દેશની આબોહવા, પરંપરા અને પ્રકૃતિને અનુકૂળ હોય તે રીતે સામાજિક પુનરુત્થાનની એક નવી વિચારધારા શરૂ થઈ.

ગુજરાતમાં મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદીની આ વિચાર પરંપરામાં આનંદશંકરની શ્રદ્ધા દઢ થઈ હતી. તેમનું મુખ્ય કાર્ય તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ અને સાહિત્યનું ઐતિહાસિક પદ્ધતિ દ્વારા સર્વેક્ષણ કરી ભારતના આધ્યાત્મિક વારસાની પુનર્વિચારણા અને પુનરુત્થાન અંગેનું હતું. આપણા માનસને અનુકૂળ હોય તે રીતે પુનર્જાગરણનું કામ કરવાની એક નવી પ્રણાલિકા અનુસાર જે કાંઈ પ્રશ્નો ઊભા થાય એનું દાર્શનિક નિરૂપણ અને નિરાકરણ આનંદશંકરના ચિંતનમાં જોઈ શકાય છે. આનંદશંકરની દાર્શનિક શ્રદ્ધા શંકરાચાર્યના કેવલાદ્વૈત ઉપર સ્થિર થયેલી હતી. એમણે ધર્મના સ્વરૂપને વિશાળ પરિપ્રેક્ષ્યમાં વિચારી ધર્મને જીવનના કેન્દ્રમાં પ્રસ્થાપ્યો છે. ભારતીય પરંપરામાં રહેલા ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના અવિરોધને આનંદશંકર આપણા ધર્મચિંતનની આગવી વિશેષતા ગણાવે છે. તેમણે અદ્વૈતની ભૂમિકા પર જ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની અભિન્નતા સિદ્ધ કરી છે.

જીવન અને તત્ત્વજ્ઞાન :

તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ માનવ જીવન સાથે ઓતપ્રોત છે. તત્ત્વજ્ઞાન એ ધર્મનું બૌદ્ધિક પાસું છે. ભારતીય પરંપરામાં તો તેને ધર્મનું અનિવાર્ય અંગ જ માનવામાં આવ્યું છે. ધર્મના એક અંગ તરીકે તત્ત્વજ્ઞાનમાં જીવન જેટલી જ વ્યાપકતા અને ઊંડાણતા છે. જીવનને લગતા બધા વિષયોને તત્ત્વજ્ઞાન વ્યાપક દૃષ્ટિએ જોવા મથે છે. તેમાં જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને અધ્યાત્મનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. જીવનના કોઈ પણ ક્ષાત્રને લગતી મૂળભૂત માન્યતાઓનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. તેમજ તેની આલોચના કરી તેના પ્રામાણ્યનો નિર્ણય કરે છે. આમ, આલોચનાત્મક દૃષ્ટિથી તત્ત્વજ્ઞાન જીવનના સમગ્ર અનુભવના ક્ષાત્રને આવરી લે છે.

તત્ત્વજ્ઞાનની જીવનલક્ષી વ્યાખ્યા :

તત્ત્વજ્ઞાનને જીવનના અનુભવોની આલોચનાત્મક તપાસ કરતાં શાસ્ત્ર તરીકે ઓળખાવતાં આનંદશંકર વ્યાત્મક રીતે કહે છે કે, “તત્ત્વચિંતન એટલે પદાર્થના ભાસમાન સ્વરૂપથી પર એવું તત્ત્વભૂત સ્વરૂપ શું છે અને એ તત્ત્વની દૃષ્ટિ ભાસમાન સ્વરૂપનો શો ખુલાસો છે એનો બુદ્ધિ દ્વારા વિચાર.”

તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયવસ્તુને સ્પષ્ટ કરવા આનંદશંકર તેને ત્રણ ક્ષેત્રોમાં વિભાજિત કરે છે.

- (૧) સત્ત્વિષયક (બાહ્ય અને આંતર) (Metaphysics & Psychology)
- (૨) કર્તવ્યવિષયક (Ethics)
- (૩) સૌંદર્યવિષયક (Aesthetics)

ઉપરોક્ત વ્યાખ્યા અને વિષયના વિભાજન પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આનંદશંકર તત્ત્વજ્ઞાનને એક જીવનવ્યાપી દૃષ્ટિબિંદુ રૂપે સ્વીકારી તત્ત્વમીમાંસા, નીતિમીમાંસા અને સૌંદર્યમીમાંસાને તેમાં સમાવી લે છે. તત્ત્વજ્ઞાન અન્ય જ્ઞાન શાખાઓની સમાન કક્ષાનું જ એક શાસ્ત્ર છે એવી માન્યતાને આનંદશંકર ભૂલભરેલી ગણાવે છે. તેમના મતે જ્ઞાનની સર્વ શાખાઓમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રવેશ છે. તેથી સર્વ જ્ઞાનના મૂળરૂપે એનું સ્થાન છે. અહીં તત્ત્વજ્ઞાન તેના વિશાળ પરિપ્રેક્ષ્યમાં જીવન સાથેનો અનુબંધ ધરાવે છે.

સંસારને અવલોકવાની એક દૃષ્ટિ રૂપે તત્ત્વજ્ઞાનનો સ્વીકાર કરતાં આનંદશંકર કહે છે કે, “જીવ, જગત અને પરમાત્માના સ્વરૂપનું, જ્ઞાનની એક સ્વતંત્ર શાખારૂપે ચિંતન, એટલામાં જ તત્ત્વજ્ઞાન સમાપ્ત થતું નથી. ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાનના મૂળ શોધવા તથા તેનો અર્થ કરવામાં પણ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રવર્તે છે. આ દૃષ્ટિએ મનુષ્યનું બંધારણ, તેનો આ દૃશ્યમાન જગત સાથેનો સંબંધ, એની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિની ભાવનાઓ, ઇત્યાદિ સર્વ વિચાર તત્ત્વજ્ઞાનના પેટમાં પડે છે.

સમાપન :

આમ, જીવનની મૂળભૂત માન્યતાઓની સમીક્ષાત્મક તપાસ કરતાં શાસ્ત્ર તરીકે તત્ત્વજ્ઞાન મનુષ્યના સમગ્ર જીવનને વ્યાપીને રહેલું છે. સંસારને અવલોકવાના એક દૃષ્ટિબિંદુ તરીકે તત્ત્વજ્ઞાન સહુને આવકાર્ય છે.

૪. તત્ત્વજ્ઞાનનું કાર્ય અને ધ્યેય

પ્રાસ્તાવિક :

આનંદશંકરે આપેલી તત્ત્વજ્ઞાનની વ્યાખ્યા અનુસાર વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ શું છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું કાર્ય શરૂ થઈ જાય છે. એટલે કે તત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણ દ્વારા વસ્તુના સ્વભાવનો નિર્ણય કરે છે. વસ્તુના સ્વભાવનો નિર્ણય કરવાના તત્ત્વજ્ઞાનના આ કાર્ય વિષે પ્રયોજનલક્ષી વિચાર કરતાં બે પ્રકારના અભિગમો પ્રાપ્ત થાય છે.

તત્ત્વજ્ઞાનના કાર્યના અભિગમો :

૧. સ્વયંપ્રયોજનલક્ષી અભિગમ

૨. ઉપયોગિતાવાદી અભિગમ

સ્વયંપ્રયોજનલક્ષી અભિગમ એટલે ‘તત્ત્વજ્ઞાન ખાતર તત્ત્વજ્ઞાન’, એટલે કે તત્ત્વજ્ઞાનને સ્વયંલક્ષી જ પ્રયોજન છે ? કે તે કોઈ વ્યાવહારિક ઉપયોગિતા ધરાવે છે ? આ બન્ને પ્રશ્નોનો સમન્વયાત્મક રીતે આનંદશંકર દ્વિવિધ અભિગમો વડે આપે છે.

૧. સ્વયંપ્રયોજનલક્ષી અભિગમ :

સ્વયંપ્રયોજનલક્ષી અભિગમમાં માનનારા ચિંતકોના મતાનુસાર તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર વ્યવહારના પ્રશ્નોનો ભાર નાખવો યોગ્ય નથી. તત્ત્વજ્ઞાનનું કેવળ જ્ઞાનાત્મક મૂલ્ય હોવું જોઈએ. આ લોકો ‘જ્ઞાન ખાતર જ્ઞાન’નો સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે.

૨. ઉપયોગિતાવાદી અભિગમ :

તત્ત્વજ્ઞાનના વ્યાવહારિક ઉપયોગને સ્વકારનારા તત્ત્વચિંતકો માને છે કે અત્યારે જગત અસંખ્ય વ્યવહારુ પ્રશ્નોથી છિન્નભિન્ન છઈ રહ્યું છે. એનો ઉકેલ લાવવામાં તત્ત્વજ્ઞાને ઉપયોગી થવું જોઈએ અને તે ન થાય તો તત્ત્વજ્ઞાનનું કોઈ પ્રયોજન નથી.

સમન્વય :

ઉપર્યુક્ત બન્ને અભિગમોનો સમન્વય આનંદશંકર નીચે પ્રમાણે કરે છે.

તેઓ કહે છે કે, “તત્ત્વજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાન ખાતર તો છે જ પણ તે સાથે વ્યવહારમાં પણ ઉપકારક છે, અર્થાત્ એને રાજપદેથી ભ્રષ્ટ કરી સેવકને સ્થાને મૂક્યા વિના, બીજી રીતે કહીએ તો શુદ્ધ વાતાવરણમાંથી ઉતારી ધૂળમાં રગદોળ્યા વિના, એના પ્રકાશ અને બળથી આપણા અનેક વ્યાવહારિક પ્રશ્નોનો આપણે કરી શકીએ છીએ, બલ્કે એવા પ્રશ્નોનો આખરનો અને કાયમનો નિવેડો તત્ત્વજ્ઞાનની ઊંચી ભૂમિકા ઉપર જ શક્ય છે.”

આમ, ઉપયોગિતાને જ આનંદશંકર તત્ત્વજ્ઞાનનું પ્રયોજન માનતા નથી. તત્ત્વનો અધિકાર છે કે એને કોઈ જાણે અને આપણો અધિકાર છે કે આપણે તત્ત્વને જાણીએ. તત્ત્વનું જ્ઞાન વ્યવહારમાં ઉપયોગી છે એ એનો એક આનુષંગિક લાભ છે. આ સંદર્ભમાં વ્યવહાર અને પરમાર્થના વિરોધને દૂર કરવાનું કામ તત્ત્વજ્ઞાનનું છે, એમ કહી આનંદશંકર વ્યવહાર અને પરમાર્થ (શુદ્ધજ્ઞાન)નો સમન્વય સાધી આપે છે.

તેઓ કહે છે કે, “એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે વ્યવહાર અને પરમાર્થ અથવા તો લોકબુદ્ધિ અને તત્ત્વજ્ઞાન એ એક એકથી તદ્દન વિયુક્ત નથી. વ્યવહારમાં એક અને પરમાર્થમાં બીજું. એમ બે સાથે સાથે પરસ્પર વિરુદ્ધ સિદ્ધાંત મૂકીએ તો મનુષ્યને કર્તવ્યતાનો એક નિશ્ચિત માર્ગ જડે નહિ, - બે માર્ગ વચ્ચે મુંઝાઈને ઊભો રહે અથવા તો એને બન્નેમાં ખોટાં રૂપ જ હાથ લાગે. વ્યવહાર અને પરમાર્થ ઉભય એક જ માર્ગ છે. લોકબુદ્ધિમાં જે કાંઈ સત્ય મનાતું હોય એ સર્વને ખોટું ઠરાવવા માટે તત્ત્વજ્ઞાન નથી. તેમ એણે લોકબુદ્ધિના ગુલામ પણ બનવાનું નથી. લોકબુદ્ધિનું અંતર્ગત પરમતત્ત્વ પકડી એ તત્ત્વનું પૂર્ણ સ્વરૂપ સમજી લઈ તદ્દનુસાર જે જે લોકવિચારો ભ્રમાત્મક લાગે તે તે દૂર કરવા અને પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવું એ જ એનું કામ છે.”

આમ, પ્રકૃતિના સત્યો કે વ્યવહારને ઉથલાવી પાડવાનું કામ તત્ત્વજ્ઞાનનું નથી, પણ વ્યવહારની અંદર રહેલા મિથ્યાત્વને, કેટલાક ભ્રમાત્મક ખ્યાલોને દૂર કરવાનું કામ તત્ત્વજ્ઞાનનું છે.

ધ્યેય, કાર્ય અને જ્ઞાનની બાબતમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન વચ્ચે સામ્ય જોવા મળે છે. તેમ છતાં બન્નેનું પ્રયોજન એક નથી. આ સંદર્ભમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના પ્રયોજન અંગેના આનંદશંકરના વિચારો નોંધનીય છે. - વિજ્ઞાન આપણને જીવાડી શકે, પણ જીવનનો હેતુ શો ? અને એ હેતુ સિદ્ધ કરવા આપણે કેવી રીતે જીવવું જોઈએ ? ક્યા પ્રકારનું જીવન જીવતો સમાજ સંસ્કૃતિની ઉચ્ચ અવસ્થાએ પહોંચે, ક્યા પ્રકારની સંસ્કૃતિ ટકવાનું વિશેષ સામર્થ્ય ધરાવે છે ? આ પ્રશ્નો તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રના છે. આ સંદર્ભમાં આનંદશંકર કહે છે કે, “સંસ્કૃતિને ટકવાની આવશ્યક પરિસ્થિતિ સાયન્સ અવલોકનથી નક્કી કરી શકે, પણ એ જ પરિસ્થિતિની કિંમત આંકવી, એટલે કે એના બલાબલની

માપણી કરવી એમ નહિ. પણ એની ઉચ્ચતાનું મૂલ્ય આંકવું, એ પરિસ્થિતિનો અર્થ કરવો. એથી ઊલટી પરિસ્થિતિ નથી એ શું સૂચવે છે ? આ ચિંતન તે સાયન્સની પારનો તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય.”

આમ, વ્યવહારના તથ્યોનું વર્ણન કરવાનું કામ વિજ્ઞાન કરે છે. તત્ત્વજ્ઞાન તેનાથી એક કક્ષા ઉપર જાય છે. સંસ્કૃતિને ટકવાની આવશ્યક પરિસ્થિતિની કિંમત આંકનાર શાસ્ત્ર તરીકે આનંદશંકર તત્ત્વજ્ઞાનને માને છે.

૫. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન વિરૂદ્ધ મૂકવામાં આવતા આરોપો અને તેના ઉત્તરો

પ્રાસ્તાવિક :

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન પર થતા આક્ષેપોના કેટલાક કારણો નિશ્ચિત છે. તામાં એક તો એ કે ભારતીય ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન અભિન્ન રહ્યું છે. બીજું રાજકીય અને સામાજિક પરિસ્થિતિ અને ત્રીજું અંગ્રેજોની સામ્રાજ્યવાદી નીતિ. ઉક્ત ત્રણે કારણોને પરિણામે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન પર પશ્ચિમના ચિંતકો દ્વારા કેટલાક આક્ષેપો કરવામાં આવે છે. એ આક્ષેપોના ઉત્તર આનંદશંકર ઐતિહાસિક અને તાર્કિક પદ્ધતિ દ્વારા આપે છે.

૧. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન ધર્મ સાથે સાળભેળ થઈ ગયું છે અને તેથી એમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જોવા મળતું નથી.

આ આક્ષેપનો ઉત્તર આપતાં આનંદશંકર કહે છે કે, વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપનો પ્રમાણ દ્વારા નિર્ણય કરતું શાસ્ત્ર એટલે તત્ત્વજ્ઞાનસ સત્ય, શિવ અને સૌંદર્યના ક્ષેત્રની મૂળભૂત માન્યતાઓનો સર્વદેશી અને સમીક્ષાત્મક વિચાર કરી તેના યથાર્થ સ્વરૂપનો નિર્ણય તત્ત્વજ્ઞાન કરે છે. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન એકબીજામાં ભળી જાય એ દોષ નથી, કારણ કે ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયો સમાન છે. ધર્મના સત્યો તપાસવા અને દૃષ્ટિગોચર કરવા એ તત્ત્વજ્ઞાનનું કર્ય છે, જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાનના સત્યો ઉપર વિશ્વ ટકી રહ્યું છે, એ બતાવવાનું અને જીવનમાં વણવાનું કામ ધર્મનું છે. માટે બન્ને મળીને કામ કરે તેમાં જ તેની સફળતા છે.

મનુષ્ય હૃદય જીવ, જગત અને ઈશ્વર અંગેના ગંભીર પ્રશ્નોના ખુલાસા મેળવવા ઝંખે છે. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના આ પ્રશ્નો સમાન છે. પરંતુ જો તત્ત્વજ્ઞાનના સત્યો માત્ર વિચારરૂપ જ રહે તો તેમાં પૂર્ણતા અનુભવાતી નથી. તત્ત્વજ્ઞાનમાં આવી રહી જતી સાક્ષાત્કારની અપૂર્ણતાને ધર્મ પૂર્ણ કરે છે. આ રીતે આનંદશંકર તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મના કાર્યોનો સમન્વય સાધીને બન્નેની એકરૂપતા સિદ્ધ કરે છે. પશ્ચિમમાં ધર્મ અને તત્ત્વનને અલગ અલગ ગણવામાં આવે છે તેમ અહીં તેમની વચ્ચે ભેદ માનવામાં આવતો નથી, આ સંદર્ભમાં તેઓ કહે છે કે, “પશ્ચિમની તત્ત્વવિદ્યાના પ્રસ્થાનો બુદ્ધિના વિલાસરૂપ અને મલ્લકુસ્તીના અખાડા છે. જ્યારે આપણી તત્ત્વવિદ્યા પુરુષાર્થના સાધનરૂપ અને હૃદયને સ્પર્શ કરનારી રમ્ય વાટિકા છે. આપણો ધર્મ અને આપણું તત્ત્વદર્શન બન્ને વેદશાસ્ત્રમાંથી પ્રગટ થયેલા છે. ધર્મ અને બ્રહ્મ એ બે વેદના પ્રમેયો છે અને તે પ્રમેયો ઉપાસના કાંડથી જોડાયેલા ખંડો છે.”

૨. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાન જ ન કહેવાય, કારણ કે જ્ઞાન હંમેશાં પદ્ધતિસર કરેલો વિચાર હોવો જોઈએ, જેની હિંદુસ્તાનના કહેવાતા તત્ત્વજ્ઞાનમાં ખામી છે.

વેદ-ઉપનિષદથી માંડી નવજાગૃતિ કાળ સુધીમાં હિંદુસ્તાનમાં ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રે જે કાંઈ પણ ખેડાણ થયું તે મોટે ભાગે સાહિત્યના માધ્યમથી પ્રગટ થયેલું છે. તેને લઈને ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન પર આવો આક્ષેપ કરવામાં આવે છે. પરંતુ પશ્ચિમમાં જેમ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન ભિન્ન છે તેમ તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્ય પણ એકબીજાથી ભિન્ન છે. જ્યારે આપણે ત્યાં સાહિત્ય, કલા વગેરે માધ્યમથી તત્ત્વજ્ઞાન આવ્યું છે. શ્રી નર્મદાશંકર મહેતા કહે છે કે, “પશ્ચિમમાં તત્ત્વજ્ઞાન માત્ર બુદ્ધિના વિલાસરૂપ છે અને કલાજ્ઞાન માત્ર ભાવસંતર્પણ કરનાર છે. જ્યારે ભારતવર્ષમાં તત્ત્વજ્ઞાન મોક્ષરૂપે પુરુષાર્થનું સાધક છે અને કલાજ્ઞાન અધ્યાત્મ આનંદનું નિમિત્ત છે.” આમ, અધ્યાત્મ ભાવના ઉત્કર્ષમાં આપણે ત્યાં કલાનો સર્વાંશે ઉપયોગ થયો છે. આનંદશંકર પણ સાહિત્યને તત્ત્વવિચારની અભિવ્યક્તિનું વધુ સારું માધ્યમ માને છે.

પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં વિચારસરણી એ જ જ્ઞાન કહેવાતું હોય તો આનંદશંકરના મતે તે સંકીર્ણતા અને હઠાગ્રહ છે. પહેલાં કોઈ એક પદ્ધતિ નક્કી કરવી અને પછી તેને

આધારે તત્ત્વના સ્વરૂપને સમજવું-માપવું એ કેવળ મતાગ્રહ છે. એરિસ્ટોટલ, કાન્ટ વગેરે ચિંતકોની વિચાર પ્રણાલી અમુક સમય ચાલી અને બદલાતી રહી, તેના કરતાં ભારતમાં જોવા મળતી જ્ઞાનવિચારની પ્રક્રિયા વધુ ઉચ્ચતર છે. તેઓ કહે છે કે, “વિશ્વના પરમ અને ચરમ સત્યો જેટલા પદ્ધતિસર વિચાર વડે પ્રાપ્ત થયા નથી એટલા દિવ્ય દર્શનમાં પ્રાપ્ત થયા છે. આવા દિવ્ય દર્શનનું એક સર્વગ્રાહ્ય સ્વરૂપ કવિપ્રતિભા છે અને તેથી તત્ત્વજ્ઞાન એ તાર્કિકોને જ સાધ્ય છે એમ નથી. આ દેશના પ્રચીન તત્ત્વજ્ઞોએ એને કવિકલ્પનામાં મૂર્તિમંત કર્યું છે.”

આમ, તત્ત્વનું સ્વરૂપ જ એટલું ગહન છે કે તેને કોઈ એક પદ્ધતિના ચોકઠામાં ગોઠવી શકાય નહિ. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં પદ્ધતિસર વિચારસરણી નથી તેવો આક્ષેપ ‘જ્ઞાનના સ્વરૂપ’ અંગેની સંકુચિત વિચારસરણીને કારણે થયેલો છે એમ આનંદશંકર માને છે.

૩. યુરોપના તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ એક સળંગ સાંકળમાં સંકલિત કરી શકાય છે. તેવું હિંદના તત્ત્વજ્ઞાનનું નથી.

પ્રો. મેકેન્ઝીના આક્ષેપના ઉત્તરમાં આનંદશંકર યુરોપના ચિંતનની પ્રક્રિયા અને તેની મર્યાદા સ્પષ્ટ કરે છે. યુરોપમાં એક તત્ત્વજ્ઞ એના પહેલાના તત્ત્વજ્ઞનું તત્ત્વજ્ઞાન લઈ એનું ખંડન યા પરિષ્કાર કરે છે અને આ રીતે ત્યાંના ઇતિહાસમાં અનુક્રમે પ્રકટ થયેલા સઘળા તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારો એક સાંકળની કડીઓ માફક રહેલા બતાવી શકાય છે. યુરોપના તત્ત્વજ્ઞાનની આ વિશેષતાને આનંદશંકર સ્વકારે છે પણ સાથે સાથે એની મર્યાદા પણ બતાવે છે, યુરોપના ઇતિહાસની સંકલના હેગલે માની લીધેલા કલ્પિત વિચારત્રિપટીના ચોકઠામાં થઈ છે, પરિણામે તે કૃત્રિમ બની રહે છે. ભારતીય દર્શનોનો ઇતિહાસ હેગલે માનેલા કલ્પિત ચોકઠામાં ગોઠવાતો નથી, તો પણ પ્રત્યેક દર્શનના ઇતિહાસમાં એક અખંડ ધારા જોઈ શકાય છે.

૪. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના મોટા ભાગમાં ‘નિરાકાર અને શબ્દાતીત’નું શરણ લેવામાં આવે છે.

પ્રો. મેકેન્ઝીના આ આક્ષેપનો ઉત્તર આનંદશંકર પરમાત્માના અચિંત્ય સ્વરૂપને આધારે આપે છે. આ સંદર્ભમાં આનંદશંકર ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાનની મર્યાદા શરૂઆતમાં તેમણે સ્વીકારેલા આકાર (Form) ના ખ્યાલમાં જ દર્શાવે છે. તેઓ કહે છે કે, “આરંભકાળના ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞો જગતનું કારણ શોધતા ચાર મહાભૂતોની પાર જઈ શક્યા નહોતા. સોક્રેટીસે અને પ્લેટોએ પણ નૈતિક અને ઔદિક દૃષ્ટિએ વિચાર્યું હતું. ખરેખર તો ગ્રીક અને મધ્યયુગીન યુરોપનું તત્ત્વજ્ઞાન પરમતત્ત્વની અચિંત્યતાને પામી શક્યું જ નથી કારણ કે તે ધર્મનું વિરોધી છે.

આમ, ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં પરમાત્માના સ્વરૂપ વર્ણન માટે નિરાકાર અને શબ્દાતીતનું શરણ લેવામાં આવે છે તેને કેટલાક પાશ્ચાત્ય તત્ત્વચિંતકો તેની મર્યાદા ગણે છે. પરંતુ પરમતત્ત્વના સ્વરૂપને અને માનવજ્ઞાનની મર્યાદાને જોતા આવું શરણ અનિવાર્ય છે. આ અનિવાર્યતાનું ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં સમુચિત સમાધાન કરવામાં આવ્યું છે.

પ. હિંદના તત્ત્વજ્ઞાનમાં સ્પષ્ટતા અને નિશ્ચિતતાનો અભાવ છે.

મેકેન્ઝીએ કરેલા આ આક્ષેપના સંદર્ભમાં આનંદશંકર કહે છે કે, “કોઈ પણ આકારવાદી એવો અમારા જોવામાં આવ્યો નથી કે જે પરમતત્ત્વની અચિંત્યતાનો સ્વીકાર કરતો ન હોય.” પોતાના આ મતના સમર્થનમાં તેઓ કાન્ટનું ઉદાહરણ આપે છે. આમ. નિરાકાર અને શબ્દાતીતતાને લીધે આવતી અસ્પષ્ટતાના ઉત્તરમાં તેઓ સિદ્ધ કરે છે કે, પરમતત્ત્વનું સ્વરૂપ સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ અને વિભુ હોવાથી તેના ગુણ વર્ણનમાં વિરોધાભાસ જોવા મળે છે. માનવ બુદ્ધિ પોતાની મર્યાદાને કારણે પરમતત્ત્વનો પાર પામી શકે તેમ નથી. મહત્ત્વની બાબત તો એ છે કે પરમતત્ત્વ અનુભૂતિનો વિષય છે બુદ્ધિનો નહિ. તેથી પરમતત્ત્વનું કોઈ પણ વર્ણન એકાંગી જ રહી જાય છે. આ મુશ્કેલી ટાળવા માટે પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં અજ્ઞેયવાદ વિકસેલો જોવા મળે છે. લોક અને કાન્ટ જેવા ચિંતકો પણ અજ્ઞેયવાદી વિચારધારાને અનુસરતા જોવા મળે છે.

સમાપન :

આમ, ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન વિશે જે આક્ષેપો કરવામાં આવ્યા છે તેનો સબળ પ્રતિકાર આનંદશંકરે કર્યો છે. આવા તથ્યવિહોણા આક્ષેપો થવાનું કારણ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વચિંતકોનો અધુરો અભ્યાસ હોઈ શકે. ક્યારેક ભાષાનું માધ્યમ બદલાતા પણ ગેરસમજ થવા સંભવ છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન મહદ અંશે અધ્યાત્મવાદી હોઈ કેવળ શુષ્ક તર્ક પર આધારિત નથી અને ગહન અનુભૂતિની અપેક્ષા રાખે છે. જ્યાં સુધી આવી અનુભૂતિ ન થાય ત્યાં સુધી ભારતીય દર્શનોને સમજવા મુશ્કેલ છે. આવા આક્ષેપો કરનાર ચિંતક એ વાત સમજી શકે નહિ.

૬. ગીતા અને આનંદશંકર

પ્રાસ્તાવિક :

તત્ત્વજ્ઞાન સંસારને અવલોકવાની એક દૃષ્ટિ છે. આ દૃષ્ટિ માનવના સમગ્ર જીવનને સ્પર્શે છે. તત્ત્વમીમાંસા, નીતિમીમાંસા અને સૌંદર્ય તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસક્ષેત્રો છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મના આધારભૂત ગ્રંથ ભગવદ્ગીતા ઉપર આનંદશંકરે કેટલાક ચિંતનાત્મક લેખો લખેલા છે. તેમાં તેમણે ગીતાનો ઉદ્દેશ, પ્રસંગ, ગીતાનું તત્ત્વજ્ઞાન, ગીતાનો ઉપદેશ, ગીતાની મહત્તા વગેરે વિષયો સ્પષ્ટ કરી બ્રહ્મભાવની સિદ્ધિ માટે ગીતાની ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરી આપી છે.

ગીતાની રચનાનો ઉદ્દેશ :

૧. કર્તવ્યતાનો નિર્ણય :

આનંદશંકર જણાવે છે કે ગીતાનો ઉદ્દેશ કયું કાર્ય સારું અને કયું કાર્ય ખોટું છે તે બતાવવાનો નથી પણ કર્તવ્યાકર્તવ્યનો નિર્ણય કેવી રીતે કરી શકાય તે દર્શાવવાનો છે.

કર્તવ્યતાનો નિર્ણય એ માનવની એક પ્રમુખ સમસ્યા છે. આ સમસ્યાના સમાધાન રૂપે જ ગીતા રચવામાં આવી છે. આ સંદર્ભમાં ગીતાના બીજ રૂપ શ્લોકને આનંદશંકર સમજાવે છે.

अशोच्यानन्वशोचस्तवं प्रज्ञावादांच भासते

અર્થાત્ - જેનો શોક કરવો ઘટતો નથી તેનો તું શોક કરે છે અને છતાં મોટા મોટા ડહાપણના શબ્દો બોલે છે !

આત્માના અમૃતત્વ અને અવિષયત્વ ઉપર ઊભા રહી, પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિના કર્યો અવલોકવા જોઈએ એને બદલે તું આત્માને એક નશ્વર પ્રાકૃત પદાર્થ માની બેઠો છે. છતાં શબ્દોત્તો મોટા મોટા ડહાપણના બોલે છે !

પોતાના સ્વ-સ્વરૂપના અજ્ઞાનને કારણે મનુષ્ય ક્ષુલ્લક બાબતોને જીવનમાં વધારે મહત્ત્વની ગણે છે. તે લાગણીના આવેશમાં યથાર્થ-અયથાર્થનો નિર્ણય કરવા સમર્થ રહેતો નથી. જે અસત છે તેને સત માની, જે બિનજરૂરી છે તેને મહત્ત્વનું માની, માનવી સંસારમાં પોતાનો વ્યવહાર કરે છે અને અંતે વિરોધાભાસમાં ફસાય છે. આ નિત્યાનિત્ય વસ્તુ અવિવેકને જ આનંદશંકર સઘળા અનર્થોનું મૂળ માને છે. આવી નઃસહાય સ્થિતિમાં ગીતા કર્તવ્યતાનું સાચું સ્વરૂપ સમજાવે છે.

આમ, માણસનો વ્યક્તિગત સ્વાર્થ અને વિશ્વવ્યાપી કર્તવ્યભાવના વચ્ચેનો સંઘર્ષ દૂર કરવો એ ગીતાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય છે. સગાવહાલાનો સ્નેહ સારો છે, પણ વૈશ્વિક કર્તવ્યભાવના આગળ કેટલીકવાર તેને ગૌણ કરવો પડે છે. જો કે જેના મનમાં સારા-ખોટાનો વિવેક જ ઉદય પામ્યો નથી અને જેની જીવન નૌકા ને કામ-ક્રોધ-લોભ-મોહ વગેરે પ્રચંડ વાયુઓ ગમે ત્યાં ઘસડી જાય છે એવા પામર જનને માટે તો શાસ્ત્રે રચેલી વ્યવસ્થાને જ આનંદશંકર ઉપયોગી માને છે. પરંતુ જેને એ વિવેક એક વખત પ્રાપ્ત થાય છે. તેવા વિશેષ વ્યક્તિ માટે જ આનંદશંકરના મતે ગીતા રચવામાં આવી છે.

પરમાર્થ માટે વ્યવહારને તદ્દન ઉથલાવી પાડવાનું નથી પણ એ સદ્વર્તનનું સારાપણું શામાં છે તે બતાવી તે વર્તનમાં સ્વતઃ કોઈ ખોટ નથી, તેમજ જે તત્ત્વ પર સારાનરસાનો આધાર છે તે તરફ જિજ્ઞાસુનું ધ્યાન દોરવું, તેમાં આવતી મુશ્કેલીઓને માયારૂપ અનુભવતા શીખવવું અને એકરસ બ્રહ્મ જ સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે, એમ સમજતા થવું એ જ ખરું તત્ત્વજ્ઞાન છે.

આત્માના અજ્ઞાનને દૂર કરવું એ ગીતા રચનાનો મૂળ ઉદ્દેશ છે. કારણ કે જેને આત્માના સ્વ-સ્વરૂપનું ભાન થાય તેના માટે આ સૃષ્ટિ તરફ જોવાનું દૃષ્ટિબિંદુ જ બદલાઈ

જાય છે. આ સંદર્ભમાં આત્માનું સ્વરૂપ અને તેના જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થતી કર્તવ્યની વિશાળ દૃષ્ટિને સમજાવતાં આનંદશંકર કહે છે કે, “કાળ પણ જેના વિના અસિદ્ધ છે અને જે સમસ્ત વિશ્વમાં વિશ્વતા લાવે છે, વિશ્વમાં અનુચ્યુત થઈ એમાં સત્તા પૂરે છે, અર્થ આપે છે અને પદાર્થોને પરસ્પર સાંકળી વિશ્વને એનું અંગ બનાવે છે. એવો મહાન પદાર્થ આ આત્મા છે.”

જો કે આવા સ્વ-સ્વરૂપના ભેદ રહિત જ્ઞાનનો અર્થ એ નથી કે પાપ-પુણ્યનો ભેદ નષ્ટ થઈ જાય છે. પરંતુ પાપ-પુણ્ય પ્રત્યે જોવાનું દૃષ્ટિબિંદુ બદલાઈ જાય છે. તેઓ કહે છે કે, “સર્વ આત્મરૂપ બને છે એનો અર્થ એ નથી કે કોઈને મારવામાં પાપ જ નથી. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે મારવું એ જ્ઞાનનું ચિહ્ન નથી, તેમ તેનું વિરોધી પણ નથી. જ્ઞાન-અજ્ઞાન મારવા ન મારવામાં રહેલું નથી પણ આત્મસ્વરૂપના સાક્ષાત્કારમાં રહેલું છે. એ સાક્ષાત્કારના માર્ગમાં કદાચ મારવા-મરવાની ફરજ પણ આવી પડે.

૨. ધર્મનું રક્ષણ :

ગીતા રચનાનો બીજો વિશાળ ઉદ્દેશ દર્શાવતા આનંદશંકર કહે છે કે, “પ્રભુના અનેક સ્વરૂપનું પ્રતિબિંબ એણે સર્જેલા અને એના પ્રતીકરૂપ (મનુષ્ય) જનસમાજમાં પણ પડે છે. એ જનસમાજના નિયમન વડે પ્રભુ મનુષ્યને એની સંસ્કૃતિમાં ઊંચે ચઢાવે છે. એ સંસ્કૃતિમાં જ્યારે વિક્ષેપ આવે છે ત્યારે ત્યારે પ્રભુ જ એમાંથી મનુષ્યનો અને ખરી રીતે મનુષ્ય સંસ્કૃતિનો ઉદ્ધારક થાય છે.”

આમ, સમસ્ત જનસમાજના નિયંત્રણ તરીકે પ્રભુ મનુષ્ય સંસ્કૃતિની ઉન્નતિ માટે સતત પ્રયત્નશીલ છે. ભગવદ્ગીતા એ મનુષ્ય સંસ્કૃતિના ઈતિહાસનું આધ્યાત્મિક અર્થઘટન છે.

ધર્મ શબ્દનો અર્થ કરતાં આનંદશંકર કહે છે કે, “કહેવાની જરૂર નથી કે આપણા ‘ધર્મ’ શબ્દનું આપણે અંગ્રેજીમાં ‘Religion’ શબ્દથી ભાષાંતર કરીએ છીએ, પણ ધર્મ શબ્દ ‘Religion’ શબ્દ કરતાં બહુ વિશાળ અર્થ ધરાવે છે. ધર્મ એટલે જે વડે બાહ્ય અને આંતર - આત્મા બન્નેનું ધારણ થાય છે તે તત્ત્વ. આ વિશાળ અર્થમાં ધર્મ જ્યારે

જ્યારે ક્ષીણ થાય છે અને એના વિરોધી તત્ત્વની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે ત્યારે પ્રભુ પોતે અવતરે છે. સત્કર્મ કરનારનું રક્ષણ કરે છે અને દુષ્કર્મનો નાશ કરે છે.”

સમાપન :

આમ, ઉપર્યુક્ત બન્ને ઉદ્દેશ્યો દર્શાવીને આનંદશંકર ગીતાના માધ્યમથી ઊંડા સત્યની પ્રતીતિ કરાવે છે. અર્જુન એ માનવજાતનો પ્રતિનિધિ છે. તેના મારફત માનવ સંસ્કૃતિ અને ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે કર્તવ્યનું ભાન કરાવે છે. સમગ્ર માનવ સૃષ્ટિને એક જીવનમાર્ગ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

૭. ષડ્દર્શન અને આનંદશંકર (ષડ્દર્શનની સંકલના)

પ્રાસ્તાવિક :

આનંદશંકરે ભારતીય દર્શનનો ઐતિહાસિક કાલક્રમ નિર્ધારણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની ઐતિહાસિક સંગતિ રચી તેને એક અખંડ ધારા રૂપે નિરૂપી શકાય તેમ છે. ભારતીય દર્શનોમાં વિચાર પ્રવાહોની એક ધારા વહે છે, જે શંકરાચાર્યના ‘કેવલાદ્વૈત’માં વિરમે છે.

તત્ત્વદર્શનની સંગતિ :

પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનની જેમ કોઈ કલ્પિત ચોકઠામાં નહિ, પણ વિચાર પરંપરાને અનુલક્ષીને આપણા તત્ત્વદર્શનની પરસ્પર સંગતિ રચતાં પહેલાં આનંદશંકર શાસ્ત્રોની પરસ્પર સંગતિ રચવાની તાર્કિક અને ઐતિહાસિક પદ્ધતિઓ વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરે છે.

૧. તાર્કિક પદ્ધતિ :

નો અર્થ પ્રમાણ સિદ્ધ છે એમ નહિ પણ વિચારની સંકલના યાને ઘટનામાં ઊતરી શકે એવું.

૨. ઐતિહાસિક પદ્ધતિ :

ઐતિહાસિક પદ્ધતિ તે થી ભિન્ન એટલે કે પ્રમાણ વિરુદ્ધ છે એમ નહિ, પણ વિચાર સંગતિને બદલે જે કાલિક વસ્તુસ્થિતિને આધારે ચાલે છે તે. આ ઐતિહાસિક

પદ્ધતિ પ્રમાણ મર્યાદાની બહાર નથી . સર્વ પ્રમાણોમાં આ પદ્ધતિનો સમાવેશ થાય છે .

આમ, બંને પરસ્પર વિરોધી નથી. તાર્કિક પદ્ધતિથી ઇતિહાસને નિરૂપી શકાય છે. તેમજ ઐતિહાસિક પદ્ધતિમાં તાર્કિકતા હોવી જ જોઈએ.

વાસ્તવિક કાલનિર્ણય પર રચાયેલી આ પદ્ધતિ આપણે ત્યાં પ્રાચીનકાળથી ચાલી આવે છે. પછીથી સમય જતાં ગરુ-શિષ્ય પરંપરા લુપ્ત થતાં તેમજ ઇતિહાસના પુસ્તકોના અભાવે આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ બંધ થયેલો છે. પરંતુ અત્યારે આપણા પ્રાચીન શાસ્ત્રોના સમયનું અને તેમના પરસ્પર સંબંધનું જ્ઞાન આપણને વધુ સારી રીતે પ્રાપ્ત થયું છે તેનો ઉપયોગ કરી ફરીથી આ પદ્ધતિને જીવિત કરવાની અનિવાર્યતા છે.

ઐતિહાસિક સાધનોના અભાવે આપણા પૂર્વજો વિવિધ દર્શનોની સંગતિ એમના અવિરોધી અંશોને તારવી બતાવતા હતાં. આનંદશંકર આ અવિરોધ તારવવાની પદ્ધતિને ઐતિહાસિક પદ્ધતિથી અલગ ગણે છે. અુવો અવિરોધ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરનારા ત્રણ ગ્રંથોનું આનંદશંકરે અવલોકન કર્યું છે.

૧. ‘સાંખ્યપ્રવચનભાષ્ય’માં વિજ્ઞાનભિક્ષુએ કરેલી સંગતિ :

‘સાંખ્યપ્રવચનભાષ્ય’માં વિજ્ઞાનભિક્ષુએ કપિલમુનિના સાંખ્યનો ન્યાય-વૈશેષિક અને બ્રહ્મમીમાંસા સાથે અવિરોધ સ્થાપ્યો છે.

ન્યાય-વૈશેષિક સાથે સાંખ્ય દર્શનનો અવિરોધ

પૂર્વપક્ષ :

પુરુષાર્થ, પુરુષાર્થનું સાધન, જ્ઞાન અને જ્ઞાનનો વિષય આત્મસ્વરૂપ વગેરે વિષયોમાં ન્યાય-વૈશેષિક દર્શનોએ યુક્તિ બતાવી છે- માટે સાંખ્ય દર્શનનું કોઈ પ્રયોજન રહેતું નથી. કારણ કે ન્યાય-વૈશેષિક આત્માને સાધનારી યુક્તઓ આપી આત્માને સગુણ ઠરાવે છે, જ્યારે સાંખ્યદર્શન તેને નિર્ગુણ ઠરાવે છે. આમ તેઓમાં પરસ્પર વિરોધ રહેલો છે. તેથી બન્ને પક્ષનું પ્રામાણ્ય અશક્ય થઈ પડે છે.

ઉત્તરપક્ષ :

ઉપર મુજબ પૂર્વપક્ષ સ્થાપી બન્નેનો અવિરોધ સ્થાપતાં વિજ્ઞાનભિક્ષુ ઉત્તરપક્ષમાં કહે છે કે, “એમ ન કહેશો કે ન્યાયશાસ્ત્રે યુક્તિ બતાવી છે એટલે સાંખ્યશાસ્ત્ર નિષ્પ્રયોજન છે કે પરસ્પર વિરોધ છે. ન્યાયશાસ્ત્ર લૌકિક અનુભવોને આધારે માત્ર દેહ અને આત્માનો વિવેક સાધે છે. એ રીતે તે વ્યાવહારિક પ્રકારનું તત્ત્વજ્ઞાન બને છે.

ન્યાય-વૈશેષિકનું જ્ઞાન પણ અપર વૈરાગ્ય દ્વારા પરંપરાએ મોક્ષનું સાધન બને છે. પણ એ જ્ઞાન સાથે સરખાવતાં સાંખ્યજ્ઞાન જ પારમાર્થિક છે અને પરવૈરાગ્ય એ મોક્ષનું સાધન થાય છે.

સાંખ્યદર્શન અને બ્રહ્મમીમાંસાની સંગતિ :

સાંખ્ય સૂત્રકારને ઈશ્વરવાદ અગ્રાહ્ય નથી. પુરુષો અનેક છે છતાં વેદાંતમાં એમની એકતા પ્રતિપાદન કરી છે તે એમના સામ્ય પરત્વે લેવાની છે, પ્રકૃતિ તે જ માયા છે અને એનું મિથ્યાત્વ અમુક રીતે જ સમજવાનું છે.

૨. ‘પ્રસ્થાનભેદ’ માં મધુસૂદન સરસ્વતીએ કરેલી સંગતિ :

એમાં પ્રત્યેક દર્શનનું પ્રયોજન બતાવી અંતે સર્વદર્શનોનું તાત્પર્ય વિવર્તવાદ મુખે અદ્વિતીય પરમાત્માનું પ્રતિપાદન કરવાનું છે એમ જણાવ્યું છે. આ સંદર્ભમાં મધુસૂદન સરસ્વતીને ટાંકી આનંદશંકર જણાવે છે કે, “સર્વ માર્ગ રચનાર મુનિઓનું તાત્પર્ય વિવર્તવાદમાં પર્યાવસાન પામી, અદ્વિતીય પરમેશ્વરનું પ્રતિપાદન કરવાનું છે. એ મુનિઓ બ્રાંત ન હતા, કારણ કે તેઓ સર્વજ્ઞ હતા. પણ બહિર્વિષય તરફ જેઓનું મન લાગેલું છે તેમનો સહેલાઈથી પુરુષાર્થમાં પ્રવેશ થઈ શકતો નથી. તેથી તેઓને નાસ્તિક થઈ જતા અટકાવવા માટે તત્ત્વના જુદા જુદા પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે. ઉપર જણાવેલા અદ્વિતીય બ્રહ્મવાદમાં તેઓનું તાત્પર્ય છે એ ન સમજીને વેદથી જે બાબતો વિરુદ્ધ છે તેમાં પણ તેઓનું તાત્પર્ય માનીને, લોકો વેદ વિરુદ્ધ મતને પણ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય માને છે અને એવી રીતે અનેક માર્ગે ચઢે છે.”

૩ ‘તર્કસંગ્રહ-દીપિકા’ ને અંતે અત્રંભટ્ટે કરેલી સંગતિ :

“ન્યાયના પદાર્થોના જ્ઞાનનું પરમ પ્રયોજન મોક્ષ છે. નિદિધ્યાસનની યોગ ક્રયા દ્વારા દેહથી વિલક્ષણ એવા આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. એ થતાં મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ થાય છે. તેથી દોષ રહેતો નથી અને દોષ ન રહ્યા એટલે પ્રવૃત્તિ નહિ, અને પ્રવૃત્તિ નહિ એટલે ધર્મ-અધર્મ નહિ અને એ નહિ એટલે પુનર્જન્મ નહિ અને પૂર્વના ધર્મ-અધર્મનો ચાલું જન્મમાં અનુભવથી નાશ થયો એટલે છેવટના દુઃખધ્વંસરૂપી મોક્ષ સિદ્ધ થયો.”

આમ, વિજ્ઞાનભિક્ષુ, મધુસુદન સરસ્વતી અને અગ્રંભટ્ટે આવી વિવિધ દાર્શનિક વિચારોની સંગતિ રચવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આનંદશંકર નીરક્ષીર ન્યાયે આ ત્રણે સંગતિઓને તપાસે છે.

૧. વિજ્ઞાનભિક્ષુએ ન્યાય-વૈશેષિક અને સાંખ્યનો અવિરોધ સ્થાપ્યો એનો સાર એટલો જ ગ્રહણ કરવાનો છે કે મોક્ષ પ્રાપ્તિના સાધનોમાં વૈરાગ્યાદિ જે સાધન આચરવાના છે તેમાં ન્યાય, વૈશેષિક અને સાંખ્ય સર્વને અવકાશ છે. પરંતુ...

- વિજ્ઞાનભિક્ષુએ બતાવેલું સાંખ્યનું સ્વરૂપ યથાર્થ છે એમ સાંખ્યને નિરીશ્વરવાદી માનનારા સ્વીકારી શકે નહિ.
- વિજ્ઞાનભિક્ષુએ વેદાંતનું જે સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે પણ શાંકરવેદાંતથી ભિન્ન છે જેને શંકરમતાનુયાયી સ્વકારશે નહિ.
- વસ્તુતઃ ઉપનિષદ વાક્યો જોતાં વિજ્ઞાનભિક્ષુએ બતાવેલું પ્રચીન વેદાંતનું સ્વરૂપ યથાર્થ નથી.

૨. મધુસુદન સરસ્વતીએ દર્શનોના વિરોધાંશને લઈને સર્વને એક વિચાર ઘટનામાં જોડ્યા છે. આથી પ્રાચીન દર્શનનો આપણે મોક્ષ સાધનામાં શો ઉપયોગ કરવો એ સંબંધી સારી સૂચના મળે છે. આમ છતાં તે તે અંશને એકલો લેતાં એમાં જે જે અપૂર્ણતા રહે છે તેને અન્ય દર્શને ઈતિહાસક્રમમાં કેવી રીતે પૂરી પાડી છે, એ સંબંધી જ્ઞાન તો ઈતિહાસના દીપ વિના મળવું અશક્ય છે. વળી, ‘પ્રયોજન’ શબ્દ વાપરીને મધુસુદન સરસ્વતીએ તે તે દર્શનની મોક્ષ સાધનામાં વ્યવહારુ ઉપયોગિતા શી છે એ બતાવવાનો જ ઉદ્દેશ રાખ્યો છે. વાસ્તવમાં તે દર્શનની

ઉત્પત્તિનો કા વિકાસનો વિચાર એમના નિરૂપણનો હેતુ નથી. એ નિરૂપણ ઐતિહાસિક સાધનને અભાવે એમનાથી બની શકે એમ હતું પણ નહિ.

૩. અન્નંભટ્ટે કરેલી સંગતિ વિષે આનંદશંકર કહે છે કે, તેમાં પણ મોક્ષના સાધન અંગે ન્યાયદર્શનની ઉપયોગિતા અને યોગદર્શન તેમાં કેવી રીતે મદદરૂપ થાય તે જ જણાવ્યું છે. એ દર્શનોની ઉત્પત્તિનો વિચાર અન્નંભટ્ટે કરેલો નથી.

સમાપન :

ઉપરોક્ત સંગતિઓ વિચારઘટનાની હોવાથી તેનો ઉદ્દેશ દર્શનોના જ્ઞાનને કેવી રીતે શ્રેયના સાધન તરીકે ઉપયોગમાં લેવું એટલા પૂરતો મર્યાદિત રહી જાય છે. તેનાથી ઐતિહાસિક કળક્રમ વિશે જાણવા મળતું નથી. આથી આનંદશંકર અનુસાર કાળક્રમ અંગે આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આજે આપણને ઐતિહાસિક આધારો પ્રાપ્ત થયા છે ત્યારે આપણા તત્ત્વજ્ઞાનના છૂટાછવાયા અંશોની સંકલના કરવાનો અસરકારક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

૮. અદ્વૈત વેદાન્ત અને આનંદશંકર

બ્રહ્મવિદ્યામાં શ્રવણ

પ્રાસ્તાવિક :

બ્રહ્મવિદ્યા એ પરમવિદ્યા છે. તેમની ધર્મભાવના અને તત્ત્વભાવના પણ બ્રહ્મવિદ્યાને જ લક્ષ્યમાં લે છે. આવા લક્ષ્ય સુધી પહોંચવા માટે ક્યા સાધનો સ્વકારીને આગળ વધવું એ અંગે આનંદશંકરે શાસ્ત્રોક્ત વર્ણન કર્યું છે. સાધકના ભેદો અનુસાર તેઓ વિવિધ પ્રકારના સાધનો સ્વીકારે છે. વ્યક્તિ પોતાના સ્વભાવને અનુકૂળ કર્મમાર્ગ, જ્ઞાનમાર્ગ કે ભક્તિમાર્ગને પસંદ કરે છે.

શ્રુતિ અનુસાર ‘શ્રવણ’, ‘મનન’ અને ‘નિદિધ્યાસન’ એ મોક્ષ પ્રાપ્તિના ત્રણ સાધનો મનાયા છે. તેમાંથી ‘શ્રવણ’ને પ્રથમ સ્થાન મળેલ છે કારણ કે તેના પર જ મનન અને નિદિધ્યાસનનો આધાર છે. કાનથી શબ્દો સાંભળવા એવો ઉપરછલ્લો અર્થ આનંદશંકર કરતા નથી. તેઓ શ્રવણના ત્રણ માર્ગ દર્શાવે છે.

૧. ગુરુમુખે શ્રવણ :

શ્રવણનો એક માર્ગ પુરુષ વિશેષરૂપ ગુરુમુખેથી શ્રવણ કરવાનો છે. આ માર્ગ યથાર્થ રીતે ‘મુંડકોપનિષદ્’માં બતાવ્યો છે. તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, “એના વિજ્ઞાનાર્થે સમિત્પાણિ થઈ શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુની પાસે જ જવું.” મુંડકોપનિષદની આ વિધિનું રહસ્ય સમજાવતાં આનંદશંકર કહે છે કે, “સમિત્પાણિ થઈ એટલે હાથમાં સમિધ લઈ ગુરુની પાસે જવામાં ગુરુશુશ્રૂષા કરવા ઉપરાંત રહસ્ય એવું છે કે અગ્નિહોત્રનું તત્ત્વ સમજી, આચરી, બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા જતાં હૃદયના કામક્રોધાદિ વિકારરૂપી સમિધને બ્રહ્મજ્ઞાનના અગ્નિમાં હોમી દેવા મુમુક્ષુએ સજ્જ રહેવું.

ગુરુ શ્રોત્રિય હોવો જોઈએ, એટલે કે ‘શ્રુતિ’ અર્થાત્ યોગ્ય કર્ણને વિશ્વતંત્રમાં સંભળાતા ‘પર’ના ઊંડા ભણકાર અને એ ભણકાર જેણે સમગ્ર આત્મામાં, મગજમાં તેમજ હૃદયમાં, ઈન્દ્રિયોમાં તેમજ મનમાં, વાણીમાં તેમજ કૃતિમાં કોઈ કોઈ વખત પણ અનુભવ્યા હોય તે. બ્રહ્મનિષ્ઠ એટલે સોપાધિક અને નિરૂપાધિક ઉભય રૂપે બ્રહ્મમાં જે નિતાંત સ્થિર છે તે. સમગ્ર આત્મામાં ગંભીર ધ્વનિનું શ્રવણ કરીને જ બ્રહ્મનિષ્ઠત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે શ્રવણ કરીને જેમણે બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત કર્યો છે એવા ગુરુ પાસેથી જ ઉપદેશ લેવા શાસ્ત્રોની આજ્ઞા છે.

૨. ગ્રંથમુખે શ્રવણ :

અસાધારણ પુરુષોએ રચેલા ગ્રંથોનું શ્રવણ કરવું તેને આનંદશંકર શ્રવણનો ઉત્તમ માર્ગ ગણે છે. આ માર્ગમાં અધિકાર, વિષય અને પદ્ધતિ એ ત્રણ લક્ષણનું ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે.

અધિકારી એ છે કે જેનામાં સત્યપરાયણતા છે. કારણ કે ધર્મનો વિષય દેશકાલાદિ સર્વ ઉપાધિથી પર છે. ધર્મના વિષય પ્રત્યે હૃદયમાં કોઈ પણ પ્રકારનો પક્ષપાત અનુભવાય તો તે વિષયમાં પ્રવેશ કરવાને યોગ્ય અધિકાર પ્રાપ્ત થયો નથી એમ સમજવાનું છે. સત્યપરાયણતાની સાથે બીજી આવશ્યકતા જિજ્ઞાસાની છે. આ જિજ્ઞાસા તે માત્ર સાધારણ જાણવાની ઈચ્છા નહિ પણ ઈચ્છા સાથે હૃદયનો ભાવ પણ હોવો જોઈએ અને તે પણ સહજમાં તૃપ્ત થઈ જાય તેવો નિર્માલ્ય ન હોવો જોઈએ.

ગ્રંથ શ્રવણના વિષયોમાં પરમ કોટિના તત્ત્વચિંતકો, કવિઓ, ધર્મ પ્રવર્તકો અને બ્રહ્મવેતાઓના ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે.

આનંદશંકર અનુસાર ગ્રંથ શ્રવણમાં ‘પદ્ધતિ’ મહત્ત્વની બાબત છે. ગ્રંથ શ્રવણમાં પ્રથમ ગ્રંથના વિષયોની ઓળખ અને વિશ્લેષણ કરી ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં વિકાસની વિચારશ્રેણીઓ રૂપે જોવા જોઈએ. એટલું જ નહિ વિવિધ દેશ અને કાળના વિચાર રૂપોનું તોલન કરવું જોઈએ. જેથી બ્રહ્મવિદ્યાના હાર્દરૂપ અને આકસ્મિક તત્ત્વો તારવી શકાય અને તેને આધારે નિગમનો રચી શકાય. આમ, ગ્રંથ શ્રવણનો મુખ્ય હેતુ મનન અને નિદિધ્યાસનને સ્વીકારી ગ્રંથ શ્રવણ માટે ઐતિહાસિક, તોલન પદ્ધતિ અને નિગમનાત્મક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

૩. વિશ્વમુખે શ્રવણ :

અહીં આનંદશંકર પ્રકૃતિ દ્વારા પરમતત્ત્વનું વિશેષ શ્રવણ કરવાનું સૂચવે છે. તેના બે દ્વાર છે.

૧. બાહ્ય પ્રકૃતિચિત્ર અને ૨. આંતર હૃદયગુહા

આ શ્રવણ લૌકિક શ્રવણેન્દ્રિય દ્વારા થઈ શકતું નથી. અલૌકિક સંનિકર્ષ દ્વારા સમગ્ર આત્મા એ પર પદાર્થ સાથે એક થઈ પ્રકાશપૂર્ણ થતાં સાક્ષાત તેને ગ્રહણ કરે છે. આને આનંદશંકર શ્રવણનો ત્રીજો પ્રકાર ગણાવે છે. અંતે શ્રવણના આ ત્રણેય પ્રકારોનું સારી રીતે અનુશીલન કરવાથી જ શ્રવણ વિધિ પૂર્ણ થાય છે.

પ્રશ્ન -૯: માયાવાદ સામેના આક્ષેપો અને ઉત્તરો

પ્રાસ્તાવિક :

ઇન્દ્રિય, મન વગેરે જ્ઞાનના દ્વાર અલગ હોવા છતાં જ્ઞાન પોતે તો હંમેશાં એકરૂપ જ છે. તેથી ધર્મવૃત્તિથી જે સત્યો મનુષ્યના હૃદયમાં પ્રગટે છે તેને તર્કનું પણ સમર્થન મળવું જ જોઈએ. ધાર્મિક હૃદયના અનુભવને તર્કથી સમર્થિત કરવાનું કામ માત્ર વેદાંતીઓનું જ નથી પણ સર્વ સત્ય શોધકનું છે. આનંદશંકર માયાવાદને ધાર્મિક હૃદયની અનુભૂતિથી પ્રાપ્ત સત્યોનું તાર્કિક સમર્થન કરતાં સિદ્ધાંત રૂપે ઓળખાવે છે.

આનંદશંકર માયાવાદનું સ્વરૂપ સમજાવી આ સિદ્ધાંત પર કરવામાં આવતા આક્ષેપોના તર્કસંગત ઉત્તર આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

૧. માયાવાદ અનુભવ વિરોધી છે.

આ આક્ષેપની સામે આનંદશંકરનો જવાબ છે કે, માયાવાદનું સામાન્ય રીતે એમ કહેવાનું નથી કે આ જગત દેખાય છે તે નથી દેખાતું, એનું તો એમ કહેવું છે કે આ જગત દેખાય છે તે બ્રહ્મદર્શન થતાં જગત રૂપે નથી દાખાતું. આનંદશંકર કહે છે કે, “અવચ્છેદ વગર સામાન્ય રીતે એ જગતને ‘છે’ યા ‘નથી’ કહેવું એ બંને સરખી રીતે અર્થશૂન્ય વાક્યો છે. જગતને અમુક અવચ્છેદ લઈને, એટલે કે અમુક અમુક રૂપે જ ‘છે’ યા ‘નથી’ કહેવામાં જ અર્થ છે. માયાવાદ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે, જગત જગત રૂપે નથી એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એવું છે કે, પ્રાકૃત જનોને જગત જેવા રૂપે ભાસે છે તે કરતાં ધાર્મિક આત્માને જુદા રૂપે પ્રતીત થાય છે અને એ બે પ્રકારમાં ધાર્મિક આત્માની જે દૃષ્ટિ છે તે ખરી છે અને પ્રકૃત જનોની ખોટી છે.”

લોક દૃષ્ટિએ એટલે કે વ્યાવહારિક ભ્રમાત્મક પ્રતીતિમાં જગત ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણે કાલમાં છે. શાસ્ત્રીય એટલે કે પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ જ વિચારતા તેનું મિથ્યાત્વ સાબિત થાય છે. આનંદશંકર વ્યાવહારિક પારમાર્થિક એવો ભેદ સ્વીકારીને જ ચાલે છે. કે માટેનો તર્ક એ છે કે, જો આવો ભેદ ન હોય તો કોઈપણ વિષયનું શાસ્ત્ર જ સંભવે નહિ. જેવા ખગોળ આદિ વિષયનાં શાસ્ત્રો છે એવું બ્રહ્મજ્ઞાનનું પણ શાસ્ત્ર છે અને જેમ ખગોળ વિદ્યા પૃથ્વીનું સ્થિર હોવું ભ્રમાત્મક છે એમ સિદ્ધ કરે છે તેમ બ્રહ્મવિદ્યા જગતને જગતરૂપે ભ્રમાત્મક છે એમ ઠેરવે છે. અહીં અનુભવ વિરોધનો કોઈ અવકાશ જ રહેતો નથી.

૨. માયાવાદને કેટલાક અનિશ્ચરવાદ તરીકે ઓળખાવે છે.

આ આક્ષેપનો ઉત્તર આનંદશંકર બે રીતે આપે છે :

- (૧) યથાર્થ રીતે વિચારતાં ઈશ્વરનો મહિમા માયાવાદ વિના પ્રગટ થઈ શકતો નથી. તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ પદાર્થોની અનેકતાની પાછળ રહેલી એકતા શોધવાનો છે. તેથી આનંદશંકર કહે છે કે, ઈશ્વરયુક્ત જગત, જગત અને

જીવ અને એ બે કે ત્રણ પદાર્થમાં થતાં ઈશ્વરના અંતર્ભાવથી પર એવું સત્ય હોવું જોઈએ કે જે સર્વનો ખુલાસો આપી શકે. આમ, ઈશ્વરથી પર જવાની આકાંક્ષા રહે તો પછી ‘પરાગતિ’, ‘પરમનિદાન’, વગેરે પદો દ્વારા નિર્દેશાતું સર્વસંમત ઈશ્વર સ્વરૂપ રહેતું નથી.

- (૨) અનિશ્વરવાદી આક્ષેપ સામે બીજી દલીલ કરતાં આનંદશંકર કહે છે કે, ભક્તનો આત્મા જે અનાદિ કાળથી પોતાની અને ઈશ્વરની વચ્ચે જગત રૂપી અંતરાય અનુભવતો હતો, તે જગતને બ્રહ્મની માયારૂપે ગ્રહણ કરતાં બ્રહ્મનું અવ્યવહિત સાંમુખ્ય અનુભવીને આનંદે છે. અહીં આનંદશંકર સ્પષ્ટતા કરે છે કે, જગતનો આવિષ્કાર માત્ર માયા જ નથી, પણ બ્રહ્મની માયા છે. એ બ્રહ્મનો વિકાર નથી.

આમ, બ્રહ્મ અને માયા એ બંને પદ પર ભાર મૂકી વિચારીને જોતા સ્પષ્ટ થશે કે, વેદાંતીઓ જગતથી પર તત્ત્વ સ્વકારે છે અને એ પરતત્ત્વનો જગત સાથે, વસ્તુસ્થિતિમાં તેમજ જ્ઞાનમાં, અવિષ્લેષ્ય અને તાત્ત્વિક સંબંધ છે અર્થાત્ બ્રહ્મ જગતથી પર છે અને તે જગતના અંતરમાં વિરાજે છે. બ્રહ્મની સત્તાથી જ જગતની સત્તા બને છે. આથી આનંદશંકર કહે છે કે “જગત બ્રહ્મસત્તા નિરૂપતી સત્તાવાળું છે, બ્રહ્મમાં અધ્યસ્ત છે, વગેરે વેદાંત શાસ્ત્રની પરિભાષાનું આ જ તાત્પર્ય છે.”

- (૩) વેદાંતનો માયાવાદ જગતને ‘અપ્રતિષ્ઠિત’, ‘અસત્ય’ કહે છે.

આવી માન્યતા વેદાંત વિરોધીઓમાં પ્રચલિત છે. આ આક્ષેપનો ઉત્તર ગીતાના એક શ્લોક દ્વારા આપતા આનંદશંકર કહે છે કે, ‘એ આસુરી લોક જગતને અસત્ય, નિરાધાર અને પરમેશ્વર વિનાનું કહે છે.’ આ રીતે માયાવાદ જગતને અસત્ય કહીને અટકતો નથી પણ બ્રહ્મ એ જ સત્ય છે, જગતની ‘પ્રતિષ્ઠા’ બ્રહ્મમાં છે એમ અધિક પ્રતિપાદન કરે છે. આનંદશંકર કહે છે કે, “આ ભેદ થોડો નથી. જગતનો નિષેધ અનુભવતાં ઈશ્વરનો મહિમા ઓછો થતો નથી પણ તેને બદલે એ વધારે ઐશ્વર્યવાળો અને અપરોક્ષ થાય છે.”

(૪) માયાવાદ પાપ-પુણ્ય વગેરેની નૈતિક વ્યવસ્થાને નિરાધાર કરનાર સિદ્ધાંત છે.

કેટલાક લોકો માને છે કે માયાવાદ પાપ-પુણ્યની નૈતિક વ્યવસ્થાને નિરાધાર કરનાર સિદ્ધાંત છે. કારણ કે બ્રહ્મ જ જો એક માત્ર પરમ સત હોય અને બાકી બધું જ મિથ્યા હોય તો પછી પાપ-પુણ્ય વગેરેના ભેદ પણ મિથ્યા જ માનવા પડે. પરિણામે આવું ચિંતન સમાજ માટે વિઘાતક પુરવાર થઈ રહે છે.

આ આક્ષેપનો ઉત્તર આપતા આનંદશંકર માયાવાદ નીતિપોષક છે એમ સિદ્ધ કરી આપે છે. **‘બ્રહ્મ સત્યમ્ જગન્મિથ્યા’** એ વેદાંતના પ્રતિષ્ઠિત શ્લોકાર્ધના પૂર્વખંડની અવગણનાને આનંદશંકર ઉપરોક્ત આક્ષેપનું કારણ માને છે. ખરેખર તો માયાવાદ જગતનો માત્ર નિષેધ કરીને અટકતો નથી પણ વિશેષમાં બ્રહ્મનું અદ્વિતીય અસ્તિત્વ પણ સ્વીકારે છે.

આ રીતે વિચારતાં માયાવાદથી નીતિવ્યવસ્થાનો ભંગ થતો નથી. પરંતુ તેને બદલે તે નીતિનો પોષક બને છે. આનંદશંકર કહે છે કે **‘જગન્મિથ્યા’** એટલું જ કહેતાં જગત સાથે નીતિ પણ ઊડી જાય, સત-રૂપ તેમજ કર્તવ્યરૂપ સમસ્ત વસ્તુ ‘આત્મપ્રતિષ્ઠ’ આધારરહિત થઈ રહે અને તત્ત્વવિચારમાં અને કર્તવ્યવિચારમાં શૂન્યવાદનો પ્રસંગ આવે એ ખરું, **‘બ્રહ્મ સત્યમ્’** એટલું ઉમેરતાં, નીતિનો વિઘાત ન થતાં સ્વરૂપાંતર થાય છે. અર્થાત્ નીતિ એક લૌકિક વ્યવસ્થા મટી અલૌકિક પદાર્થ બના છે. અને પ્રાકૃત વ્યવહારની અધમતાથી મુક્ત થઈ બ્રહ્મની પવિત્રતાથી સિંચાય છે.

સામાન્ય નીતિવ્યવસ્થામાં માયાવાદ ફેર કરે છે. તે એટલો જ છે કે નીતિને સ્વ-રૂપાંતર પમાડવામાં જે જે વૃત્તિ અનુકૂળ હોય તેને પણ એ નીતિવ્યવસ્થામાં પ્રવેશ કરાવે છે. એટલે કે એના સાધ્યને અનુકૂળ સાધન પ્રાપ્તિ આવશ્યક છે અને તેમા જ અત્યાચાર થઈ સાધ્યનું વિસ્મરણ થઈ જાય એ માયાવાદને અન્ય નીતિવાદો જેટલું જ અનિષ્ટ છે.

ઈશ્વરની આજ્ઞા છે કે જગતમાં રહી સદાચાર પાળવો એવા સેશ્વરદ્વૈતવાદીઓના મત કરતાં અદ્વૈતીઓનો જગત ઈશ્વરથી અતિરિક્ત નથી એમ સમજી લઈ બ્રહ્માનુભવ

રૂપે જગતની નીતિ આચરવી એ આનંદશંકરના મતે વધારે સાયુક્તિક છે. તેઓ કહે છે કે, “સર્વાત્મ બ્રહ્મવાદી અદ્વૈતીને તો જગત બ્રહ્મનો અવચ્છેદ કરી શકતું નથી. જગત પણ બ્રહ્મરૂપ જ છે. તેથી એણે જગત ત્યજી બ્રહ્મને એથી બહાર શોધવા જવાનું નથી પણ જગતમાં જ જગતના વ્યવહારમાં જ બ્રહ્મનો અનુભવ કરવાનો છે.”

આ રીતે આનંદશંકરના મતે માયાવાદથી સાંસારિક નીતિવ્યવસ્થા બ્રહ્મભાવથી પ્રકાશિત થીય છે અને સાર્વત્રિક બને છે.

૧૦. ઇતિહાસ પ્રત્યેનો તાત્ત્વિક દૃષ્ટિકોણ

પ્રાસ્તાવિક :

ઇતિહાસ એટલે શું ? એ પ્રશ્નની તાત્ત્વિક વિચારણા અને વિવેચન કરી આનંદશંકરે પોતાનું આગવું દર્શન રજૂ કર્યું છે. જગતના પદાર્થોનું નિઃસત્ત્વ અને નશ્વર સ્વભાવનું આલેખન એ ઇતિહાસ હોઈ શકે ? ઇતિહાસમાં અર્થગાંભીર્ય અને કાર્યકારણભાવ ઘુંટાયેલો હોવો જોઈએ. અન્યથા ઇતિહાસ એ અસંબદ્ધ બનાવોની નોંધપોથીથી વિશેષ કશું ન રહે. પ્રકૃતિની ઘટનાઓ જો કાર્યકારણના નિયમથી બંધાયેલ છે તો મનુષ્ય તેમાં વિકલ્પ ન હોઈ શકે. એ નિયમને ઉકાલવો ગમે તેટલો કઠણ હોય, પણ વસ્તુ સ્થિતિમાં એ નિયમ પ્રવર્તે છે એમાં સંશય નથી. તો પછી એ નિયમ શો છે એ શોધવાની આપણી ફરજ છે.

આનંદશંકરે ઇતિહાસ વિષયક મતોની સમીક્ષાત્મક તપાસ નીચે પ્રમાણે કરી છે.

૧. મનુષ્ય ઇતિહાસ માત્ર જગતના મહાન પુરુષોના જીવનચરિત્રોનો સમુદાય છે.

વિટોરિયન યુગના લેખક કાર્લોઈલનો આ મત છે. આ મત અનુસાર મહાન પુરુષો પોતાના તેમજ ભવિષ્યના ઇતિહાસમાં જે પ્રબળ અસર આંકે છે તે હકીકતનો ઇતિહાસના આ સ્વરૂપ દ્વારા ખુલાસો મળે છે.

ઇતિહાસના આ સ્વરૂપને તપાસતાં એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે મહાન પુરુષો ભવિષ્યના યુગને અસર કરે છે. પરંતુ તેની સાથે સાથે એ પણ સાચું છે કે તેઓ ભૂતકાળના પુત્રો અને વર્તમાનના બંધુઓ છે. મહાન પુરુષો એના ભૂતકાળ અને

વર્તમાનથી સંપૂર્ણપણે સ્વતંત્ર હોતા નથી. મહાન પુરુષોને અસર કરનાર અનેક ઘટકો હોય છે. તેથી કેવળ તેમના જીવનચરિત્રને જ ઇતિહાસ સર્જનનું કારણ માનીને કરાતો ખુલાસો કારણોનું અને કાર્યકારણ સંબંધનું અધુરું અન્વેષણ છે. ખંડને સમગ્ર માનવાનો દોષ અહીં જોવા મળે છે.

૨. ઇતિહાસના રહસ્યોને ઉકેલવાની યાવી એ જડ પ્રકૃતિ અને તેના વિવિધ આવિર્ભાવો છે.

આ મત ઇતિહાસ ચિંતક બર્કલેનો છે. પ્રકૃતિક તફાવતો જ માનવની સમગ્ર ચાલનનું કેન્દ્ર છે. અહીં ભૂમિ-વાતાવરણ અને માનવગુણો વચ્ચે કાર્યકારણ સંબંધ છે એમ સ્થાપિત થાય છે.

વાસ્તવિકતા એ છે કે જડ પ્રકૃતિ જ ચૈતન્યનું સંચાલક બળ નથી. કારણ કે માનવ ચૈતન્ય એ દૈશિક ઉપાધિથી પર છે. આનંદશંકરના મતે “જડ પ્રકૃતિના સામા વહેણે તરવાનું એનામાં સામર્થ્ય છે અને તેથી પ્રકૃતિના જડ નિયમોથી ચૈતન્યના વિલાસનો ખુલાસો કરવો અશક્ય છે.”

૩. મનુષ્યનો ઇતિહાસ સમાજ, રાજનીતિ અને તે દ્વારા નિર્માયેલી સંસ્થાઓની નીપજ છે.

સમાજ અને રાજનીતિની સંસ્થાઓ ઇતિહાસનું કારણ છે. સંસ્થાઓને કારણરૂપ માનવામાં મનુષ્ય પોતે જ કારણરૂપ બને છે. હકીકત એ છે કે ઇતિહાસ સંસ્થાઓમાંથી ફલિત થવાને બદલે સંસ્થાઓ જ ઇતિહાસમાંથી ફલિત થાય છે. આમાંથી સંસ્થાની સુધારણા એ જ સર્વ કલ્યાણની યાવી છે એવો મત રજૂ થાય છે. વાસ્તવમાં આના પાયામાં રહેલો ઇતિહાસ વિચાર એ જ વાતની પ્રતીતિ કરાવે છે કે મનુષ્યનો ઇતિહાસ એ સમાજ, રાજનીતિ અને તે દ્વારા નિર્માયેલી સંસ્થાઓની નીપજ છે.

૪. પરિસ્થિતિ અને જરૂરીયાત માનવ ઇતિહાસનું સર્જન કરે છે.

આ મત સ્પેન્સરનો છે. નવી પરિસ્થિતિ, નવી જરૂરીયાતો અને નવી સંસ્થા આ ત્રણેય એક દિશીમાં સુરેખ રીતે જાય છે.

પ્રશ્ન એ છે કે જૂની સંસ્થાઓના પૂર્ણ ઉચ્છેદ ઉપર નવી સંસ્થાના અક્ષરો મંડાય છે ? આ અસતમાંથી સતને ઉપજાવવાની અશક્ત પ્રક્રિયા છે.

પ. પરિસ્થિતિને સંસ્થાઓની પર જઈ કરણ માનવું એ ભૂલભરેલું છે. ઈતિહાસ એ માણસની પરિસ્થિતિને વળોટી જવાની પ્રક્રિયા છે. કારણ કે અનંદશંકર કહે છે તેમ “મનુષ્ય કાંઈ માટીનો લોચો નથી કે એને કાલચક્ર ઉપર ચઢાવી, અગર હાથે ટપલાં મારી ફાવે તેવો આકાર ઉપજાવી શકાય.” વાસ્તવમાં પરિસ્થિતિ એ મનુષ્યની અંદર દાખલ થઈ એને જીવન ઉપર અસર કરે છે. એ જીવનસ્થિતિની ઉત્પત્તિ એ જ ઈતિહાસનો આધાર છે. આ સંદર્ભમાં આનંદશંકર જણાવે છે કે, “ગૃહ, દ્રવ્ય, રાજ્ય, સાહિત્ય, કલા, ફિલસૂફી વગેરે જે જે મનુષ્ય સુધારાના તત્ત્વો ઉત્પન્ન થાય છે એ ઈતિહાસ ઘડવામાં સમર્થ ભાગ લે છે.”

આમ, આનંદશંકરના મતે ઈતિહાસ એક સંકુલ સંકલ્પના છે. તેમાં વ્યાપક રીતે કહીએ તો સ્થૂળ અને આંતરિક બંને પરિસ્થિતિઓ સમાવિષ્ટ છે. કેવળ સ્થૂળ શક્તિઓ જ ઈતિહાસ માટે નિર્ણાયક નથી. બાહ્ય અને આંતર જગતનો સંસ્પર્શ એનાથી જ ઈતિહાસની સંરચના થતી હોય છે.

સમાપન :

ઈતિહાસ જગત પર અમાપ અસર છોડી જનાર માનવનો આંતર સંસ્પર્શ છે. તેનામાં રહેલી સ્થૂળ શક્તિ પ્રબળ અને અમાપ છે. તે જગતના ઈતિહાસ ઉપર અમર્યાદ અસર ઉપજાવે છે.

આનંદશંકરના મતે મનુષ્યમાત્રમાં વ્યાપ્ત સમષ્ટિચૈતન્ય અને તેના આવિર્ભાવો ઈતિહાસમાં સતત થયા કરતા હોય છે. આ સમષ્ટિચૈતન્ય એટલે આત્મત્વ.

આમ, ઈતિહાસ એ પરિસ્થિતિની ભોમકામાં આત્મતત્ત્વનું વિકસિત થતું પ્રસ્ફુટન છે, અને આ પ્રસ્ફુટન કરવું એ માનવ માત્રનો અધિકાર અને કર્તવ્ય છે.

૧૧. ધાર્મિક અભ્યાસના વિષયો

ધર્મની સંકલ્પના અને ધર્મના વિષયો

આનંદશંકર ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનને અભિન્ન ગણે છે. ધર્મના સત્યોને તપાસવાનું કાર્ય તત્ત્વજ્ઞાન કરે છે તો તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા સંપાદિત સત્યોને જીવનમાં ધારણ કરવા તેને આધારે જીવનને ટકાવવું એ ધર્મનું કાર્ય છે.

આમ, બંને એક-બીજાના પૂરક છે. ભરતીય સંસ્કૃતિમાં ચિંતન અને ધર્મ એ બે પૃથક તત્ત્વો નથી પણ એક જ ચૈતન્યની વૈચારિક અને આનુભવિક અભિવ્યક્તિઓ છે. તત્ત્વજ્ઞાન એ કેવળ વૈચારિક સ્વૈરવિહાર નથી. પરંતુ જીવનમાં અને જીવન દ્વારા વહેતું ચિંતન છે. આ દૃષ્ટ દ્વારા તત્ત્વજ્ઞાન અને ચિંતન અલગ નહીં પણ પરસ્પરમાં અનૂસ્યુત છે. આનંદશંકરના મતે “તત્ત્વજ્ઞાન એ સંસારને વિલોકવાની એક દૃષ્ટિ છે અને તે જેમ જ્ઞાનીને સિદ્ધ છે તેમ આપણા સહુને સાધ્ય છે અને આવશ્યક છે. આ દૃષ્ટિએ મનુષ્યનું બંધારણ. એનો વિશ્વ સાથેનો સંબંધ, એની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ- નિવૃત્તિની ભાવનાઓ વગેરે સર્વ સર્વ વિચારો તત્ત્વજ્ઞાનના પેટમાં પડે છે.” ટૂંકમાં તત્ત્વજ્ઞાન સમગ્ર જીવનને સંબોધે છે એને તેના સત્યને પામવાના પ્રયત્ન કરે છે. ધર્મ આ વૈચારિક સત્યને જીવનમાં દેઢાવવાનો અને જીવન દ્વારા પ્રગટ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ દૃષ્ટિએ આનંદશંકરના મતે “ધર્મ એટલે જેના વડે આ બાહ્ય જગત અને અંતરાત્મા બંને ધારણ થાય છે તે તત્ત્વ.” આથી જ આનંદશંકરના મતે ધર્મ એ સત રૂપ છે. આપણા જીવનને, સમગ્ર વ્યવહારને આવૃત્ત કરે છે તથા તેને શદ્ધ અને જીવંત બનાવે છે.

ધર્મના વિષય :

ધર્મનો વિષય વિશાળ છે, તે અનુરૂપ અસંખ્ય ગ્રંથોમાં તેનું જ્ઞાન આવિર્ભૂત થાય છે. તેથી તેના અભ્યાસની સરળતા ખાતર આનંદશંકર તેના ભાગ કરવાનું કહે છે. વ્યાપક અર્થમાં આપણે જેને ધર્મ કહીએ છીએ તેને આનંદશંકર ત્રણ ભાગમાં વહેંચે છે.

૧. તત્ત્વચિંતન :

જેમાં મુખ્ય ત્રણ ભાગ પડે છે. તત્ત્વમીમાંસા, નીતિશાસ્ત્ર અને સૌંદર્યશાસ્ત્ર. તેમાંથી પ્રથમ બે ને આનંદશંકર પ્રકૃત વિષયમાં સવિશેષ ઉપયોગી માને છે.

૨. કવિતા :

એટલે પૂર્વોક્ત વિષયનું હૃદય દ્વારા સમાલોચન. પ્રકૃતિ અને મનુષ્ય આત્માના વિવિધ સ્વભાવ વર્ણનમાં કવિપ્રતિભા જે દર્શન કરાવે છે તે.

૩. બ્રહ્મવિદ્યા તથા વિશેષ અર્થમાં ધર્મ :

એટલે જગતના મહાન ધર્મ પ્રવર્તકો અને બ્રહ્મવેતાઓએ પ્રકૃત વિષયમાં આચાર અને વિચાર દ્વારા પ્રગટ કરેલા પરમ સત્ય તથા એ સત્યના પ્રાદુર્ભાવનાં વિશેષ સ્વરૂપો.

આમ, તત્ત્વમીમાંસા, નીતિમીમાંસા, કવિપ્રતિભા અને બ્રહ્મવિદ્યા જેને આનંદશંકર સર્વ વિદ્યાઓમાં પરમવિદ્યા કહે છે. એવા ધર્મના વિવિધ વિષયભાગ કરી તેને વ્યાપક અર્થમાં સમજવાની આવશ્યકતા આનંદશંકર બતાવે છે.

ધર્મની અભ્યાસ પદ્ધતિઓ :

ઉપરોક્ત ત્રણે વિષયનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ એક મનુષ્ય જીવનમાં પ્રાપ્ત કરવો આવશ્યક છે. તેથી ક્રમે ક્રમે શાંતીથી, દૃઢતાથી અને પદ્ધતિ અનુસાર આ માર્ગે આગળ વધવાનું આનંદશંકર કહે છે. પરમકોટિના તત્ત્વચિંતકો, કવિઓ, ધર્મપ્રવર્તકો અને બ્રહ્મવેતાઓના મુખ્ય મુખ્ય ગ્રંથોના અભ્યાસથી આ માર્ગે ઘણું સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે. આવા અધ્યયન માટે આનંદશંકર ત્રણ પદ્ધતિઓ દર્શાવે છે.

૧. ઐતિહાસિક પદ્ધતિ :

તત્ત્વજ્ઞાન તથા બ્રહ્મવિદ્યાનો પ્રવાહ ભિન્ન ભિન્ન દેશ, કાળ અને વિષયોમાં કેવી રીતે પ્રવર્ત્યો છે. એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિંદુએ, કારણ સહિત સમજાવવા પ્રયત્ન કરવો તેને આનંદશંકર ઐતિહાસિક પદ્ધતિ કહે છે. આ ઉપરાંત વિકાસ પણ ઐતિહાસિક ક્રમે જ ચાલતો હોવાથી વિકાસ પદ્ધતિઓનો સમાવેશ પણ આનંદશંકર ઐતિહાસિક પદ્ધતિમાં કરે છે.

૨. તોલન પદ્ધતિ :

વિવિધ દેશના અને વિવિધ કાળના વિચાર સ્વરૂપોને સરખાવી તેમાંથી સામાન્ય અને વિશેષ તત્ત્વો તારવવાની પ્રક્રિયાને આનંદશંકર તોલન પદ્ધતિ કહે છે.

૩. નિગમન પદ્ધતિ :

સ્વતંત્ર રીતે તુલના મૂળ સ્વરૂપમાંથી જ પ્રસ્તુત વિષયમાં સિદ્ધાંતો ઉપજાવી કાઢી તેની મદદથી તાત્ત્વિક અને આકસ્મિક અંશોનો ભેદ તારવવાની પદ્ધતિને આનંદશંકર નિગમન પદ્ધતિ કહે છે.

આમ, યોગ્ય અધિકાર મેળવી ઉપરોક્ત પદ્ધતિઓની મદદથી ધર્મના વિષયનું અધ્યયન કરવું જોઈએ.

૧૨. ધર્મનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ

પ્રાસ્તાવિક :

માનવજીવનમાં ધર્મના ઉદ્ભવ અને વિકાસ અંગે અનેક વિરોધી મતો જોવા મળે છે. આનંદશંકર આ વિવિધ મતોને કૃત્રિમ ઠેરવે છે અને મનુષ્ય જીવનમાં ધર્મ એ સ્વભાવસિદ્ધ તથા વિચારસિદ્ધ પ્રક્રિયા હોવાનું માને છે. પ્રથમ ધર્મના ઉદ્ભવ અંગેના મતો જોઈએ.

ધર્મના ઉદ્ભવ અંગેના મતો :

૧. લોકાયત મત વાળા ધર્મને ધૂર્તજનોએ કલ્પેલી વ્યવસ્થા માને છે.
૨. પાશ્ચાત્ય તત્ત્વચિંતક પ્લિનિ ધર્મ કેવળ અશક્તિ અને ભયમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને આ જગતથી પર ઈશ્વર એવો પદાર્થ હોય તો પણ એનું જ્ઞાન થવું સર્વથા અશક્ય છે એમ માને છે.
૩. વર્તમાન સમયમાં યુરોપના કેટલાક અનિશ્ચરવાદી તથા જડવાદી વિદ્વાનોએ ધર્મની ઉત્પત્તિ સંબંધે અનેક કલ્પનાઓ રચી છે. તેમનો સામાન્ય રીતે એવો મત છે કે ધર્મ એ એક વખત ઉપયોગી વ્યવસ્થા હતી, કદાચ હજુ પણ ઉપયોગી છે એમ કહી શકાય પણ એમાં યથાર્થતાનું કોઈ તત્ત્વ નથી. ધાર્મિક ખ્યાલો મનુષ્યને સામાજિક નિયંત્રણમાં રાખવા માટે માત્ર ઉપયોગી યુક્તિઓથી વિશેષ કંઈ નથી.
૪. કેટલાકના મતે સ્વપ્નના અનુભવમાંથી પ્રેત, પ્રેતમાંથી આત્માની અને આત્મામાંથી પરમાત્માની કલ્પના થઈ અને એમાંથી ધર્મની ઉત્પત્તિ થઈ.

૫. કેટલાક કહે છે કે જંગલી અવસ્થામાં મનુષ્યને પ્રકૃતિના સંક્ષોભક બનાવો જોઈને ભય ઉત્પન્ન થાય છે તેમાંથી ધર્મનો ઉદય થયો.

૬. કેટલાક બતાવે છે કે ગગનમંડળની ભવ્ય અને સુંદર રચના જોઈ થતાં આશ્ચર્યમાંથી ધર્મનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે.

૭. કેટલાક પિતૃપૂજાને ધર્મનું આદિ રૂપ માને છે.

૮. જીવારોપણ એટલે કે સર્વત્ર પોતાનું પ્રતિબિંબ જોવાના મનુષ્યબુદ્ધિના એક સ્વાભાવિક વલણમાંથી જગતના પદાર્થોમાં મનુષ્યને ઈશ્વર ભાવના થઈ આવી અને એ રીતે અનેકદેવવાદ પ્રથમ ઉત્પન્ન થયો એમ કેટલાક માને છે.

ધર્મના ઉદ્ભવના ઉપરોક્ત મતો અનિશ્ચરવાદના પ્રભાવને કારણે આવ્યા છે. આનંદશંકર અનુસાર આ બધા તર્કો કૃત્રિમ છે. આનંદશંકર ધર્મની સ્વભાવ સિદ્ધિ અને વિચાર સિદ્ધિ વડે ધર્મનો ઉદ્ભવ વર્ણવે છે.

ધર્મની સ્વભાવ સિદ્ધિ :

ધર્મ મનુષ્યને સ્વભાવથી જ સહજ છે. ઇતિહાસમાં પ્રત્યક્ષ થતો મનુષ્ય સ્વભાવ જ એ સિદ્ધ કરે છે કે ધર્મના મૂળ મનુષ્યની ધાર્મિક વૃત્તિમાં છે. ગ્રીક કવિ હોમરને ટાંકતા તેઓ કહે છે કે “જેમ પક્ષીના બચ્ચાં ખોરાક માટે ચાંચ ઉઘાડે છે, તેમ સર્વ મનુષ્યને ઈશ્વરની આકાંક્ષા રહે છે.”

ધર્મની વિચાર સિદ્ધિ :

ધર્મ સ્વાભાવિક હોવાની સાથે સાથે વિચારસિદ્ધ પણ છે. આ બાબતને સમજાવતા તેઓ કહે છે કે, “મનુષ્યનો સમગ્ર આત્મા પરમતત્ત્વ સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવે છે. એની ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર પરમતત્ત્વના સિન્ધુ ઉપર જ ચાલે છે... એના વિના તો તમારી દૃષ્ટિ કેવળ અંધકાર, જ્ઞાનહીન, વ્યવસ્થાહીન, સ્વરૂપહીન કાંઈક એટલું જ ‘છે’ જે છે એટલું જ કહેવું પણ શક્ય નથી. વળી સમગ્ર વિશ્વનું વિશ્વરૂપે અનંત દેશ-કાળમાં પરસ્પર સંબદ્ધ પદાર્થોની એકતાની મૂર્તિરૂપે ગ્રહણ થવું આત્મા વિના સંભવે છે ? વળી આ આત્મા તે મારો જ આત્મા ? મારા આત્માનું અસ્તત્ત્વ વિશ્વની કાંઈક અનુભવ વિષયતાનો ખુલાસો કરી શકે, પણ વિશ્વ ‘છે’- સર્વને માટે છે એમ એ આત્મામાંથી કેમ સિદ્ધ થાય ? માટે

એવો પરમ-આત્મા સ્વીકારવો જોઈએ કે જેનું આ સમગ્ર વિશ્વ દશ્ય છે અને જેની દૃષ્ટિ સદા યથાર્થ છે. જેની એ યથાર્થ દૃષ્ટિ સાથે મારી દૃષ્ટિ મેળવવી એનું નામ વિશ્વનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું છે.”

આનંદશંકર જણાવે છે કે “કારણતામાં પ્રતીત થતું સ્ફુરણ ચૈતન્ય વિના અને વિશ્વ સ્ફુરણ વિશ્વચૈતન્ય વિના અસંભવ છે.”

આનંદશંકર કહે છે તેમ જો ધર્મ સ્વભાવથી જ સિદ્ધ હોય તો ધાર્મિક થવાના પ્રયત્નોની શી જરૂર છે ? આ પ્રશ્નના જવાબમાં તેઓ કહે છે કે ધર્મવૃત્તિ સર્વમાં સ્વાભાવિક રીતે જ બીજરૂપે રહેલી છે. તેને સ્પષ્ટ વિકસાવવી એ જ આપણું કર્તવ્ય છે. આ કર્તવ્યમાં અડચણરૂપ આપણી સ્વાર્થત્યાગની વૃત્તિનો અભાવ છે. તેઓ કહે છે કે, “સ્વાર્થત્યાગ એટલે સ્વ કરતાં અધિક પ્રદેશમાં આત્માની વિશાળતા અનુભવવી, આ અનુભવનું બીજું નામ ધર્માચરણ છે.”

ધર્મનો વિકાસક્રમ :

ધર્મ માટે સ્વાર્થત્યાગને બીજભૂત શક્તિ માની તેને આધારે ધર્મનો વિકાસક્રમ રચવાનો પ્રયત્ન આનંદશંકર કરે છે. મનુષ્યનો સ્વાર્થત્યાગ જેમ જેમ વધતો જાય તેમ તેમ ક્રમે ક્રમે ધર્મભાવનાનો વિકાસ થાય છે. ધર્મના વિકાસની આનંદશંકર નીચે પ્રમાણેની ભૂમિકાઓ દર્શાવે છે.

૧. ક્યારેક ક્યારેક સ્વાર્થત્યાગ :

સ્વાર્થત્યાગ એ પરમાત્મા દર્શન માટે આવશ્યક છે. તદ્દન જંગલી મનુષ્ય પણ પોતાના દેવને કશુંક અર્પણ કરતો હોય છે. સર્વ ધર્મમાં આ સ્વ-સુખ ત્યાગની વૃત્તિ રહેલી છે. જ્યાં સુધી વ્યક્તિ સ્વાર્થથી પર જતી નથી ત્યાં સુધી માનવની ભૂમિકા પ્રાકૃતિક જ હોય છે. પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કે સાચી ધર્મભાવના માટે સ્વાર્થથી પર જવું આવશ્યક છે. આમ, ધર્મવિકાસનું પ્રથમ પગથિયું એ ક્યારેક ક્યારેક સ્વાર્થત્યાગથી આરંભાય છે. વળી જ્યાં સુધી મનુષ્ય સ્વર્થત્યાગ કરતો નથી ત્યાં સુધી એ પ્રકૃતિની ભૂમિકા પર જ (પિંડમાં જ) પોતાના સ્વરૂપની સમાપ્તિ માને છે. મનુષ્યને સ્વાર્થત્યાગમાં જે આનંદ મળે છે તેમાં

જ આનંદશંકર પ્રકૃતિથી પર અનેક આત્માઓને પોતાના સ્વરૂપમાં સંગ્રહતી, એવી જે પરમાત્માની જે ભૂમિકા છે તેનો સ્વીકાર જુએ છે.

૨. સર્વત્ર સ્વાર્થત્યાગનો સંકલ્પ :

ઉપર જણાવેલા સ્વાર્થત્યાગથી પરમાત્માદર્શનની ભૂમિકાએ પહોંચી શકાતી નથી. પરંતુ ત્યાગવૃત્તિનું દઢીકરણ થવું જોઈએ. આના અનુસંધાનમાં આનંદશંકર કહે છે કે, જ્યાં સુધી “ત્યાગવૃત્તિ એટલે કે કર્તવ્યબુદ્ધિની મારી પાસે જે જે માગણીઓ થશે તે તે સર્વ સિદ્ધ કરવાને હું તૈયાર છું એવો દઢ સંકલ્પ થયો નથી ત્યાં સુધી પરમાત્માદર્શન દૂર છે... કેટલાક ત્યાગ કીર્તિ ખાતર, રૂઢિ ખાતર, લોકરુચિ ખાતર, સગાસંબંધી ખાતર પણ થઈ શકે છે. પરંતુ એ સર્વ ત્યાગને હદ છે. જ્યાં સુધી એ ત્યાગપ્રેરક પદાર્થમાં બળ હોય છે ત્યાં સુધી જ એ થઈ શકે છે. જ્યાં ત્યાગને હદ નથી, ત્યાં પરમાત્મા પ્રત્યક્ષ છે જ, કારણ કે મનુષ્ય પાસે સર્વ ‘સ્વ’ અહંતામમતાનું સંપૂર્ણ અધિષ્ઠાન હરી લેવાની શક્તિ કેવળ એમાં જ (‘હરિ’ માં જ) છે, અને જ્યાં અનહદ ત્યાગનો સંકલ્પ છે, ત્યાં વહેલો-મોડો પણ એ પ્રત્યક્ષ થયા વિના રહેતો નથી.

૩. ઐહિક પદાર્થનો ત્યાગ(પરંતુ તે સાથે) સ્વર્ગ :

પરમાત્મા ખાતર આ લોકના પદાર્થોનો ત્યાગ ધાર્મિક વૃત્તિની નિસરણીનું પ્રથમ પગથિયું છે. માત્ર પહેલું પગથિયું જ એટલા માટે કે હજી એ દશામાં મનુષ્ય સ્વર્ગલોકમાં એ ત્યાગનો બદલો મળશે એમ આશા અને ઈચ્છા રાખે છે. એટલે અંશે તેને ઉતરતી ભૂમિકા ગણાવે છે. કારણ કે આ ભૂમિકાએ શાશ્વત બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

૪. સ્વાર્થત્યાગ, સગુણબ્રહ્મરૂપ બ્રહ્મલોક, ધ્યાતાધ્યેયનો ભેદ :

સ્વર્ગાદિ મેળવવાની લાલસાથી પરની ભૂમિકાએ પહોંચતાં મનુષ્ય આ લોક અને પરલોક ઉભયની લાલસા ત્યજે છે. તેને આનંદશંકર ‘મમકારાસ્પદ પદાર્થનો ત્યાગ’ કહે છે. અલબત્ત, હજી આ દશાને આનંદશંકર મધ્યમ પંક્તિની માને છે, કારણ કે અહમ્નું

અહીં સંપૂર્ણ વિગલન થયું નથી. વેદાંતની ભષામાં કહીએ તો “બ્રહ્માકતવૃત્તિ સ્ફુરીને જીવ શિવ રૂપ થયો નથી.”

૫. ધ્યાતા-ધ્યેયની એકરસતા : આત્મત્યાગ : પરમાત્મ સૃષ્ટિ : ‘બ્રહ્મનિર્વાણ’ :

બ્રહ્મનિર્વાણને આનંદશંકર છેવટની ભૂમિકાનું સમર્પણ ગણે છે. એ સમર્પણ થવું એટલે ‘શિવ’ રૂપતા પ્રાપ્ત કરવી એ પરમ સિદ્ધિની દશા છે. તેમાં ‘અહં’ કે ‘મમ’ બેમાંથી એક પણ પદાર્થ અવશિષ્ટ રહેતો નથી. આપનાર-લેનાર ઉભય હરિ જ છે એવી ઊંડી સત્યતાની અનુભૂતિ થાય છે.

સમાપન :

ઉપરોક્ત ધાર્મિક વિકાસક્રમમાં ધ્યાતાના સ્વરૂપમાં અર્થાત્ ધાર્મિક મનોભાવમાં ક્રમે ક્રમે વિકાસ થતો જોવા મળે છે. એટલું જ નહિ પણ ધ્યેયમાં અર્થાત્ ચિંતન વિષય પરમાત્માના સ્વરૂપમાં પણ વિકાસક્રમ જોવા મળે છે.

૧૩. હિંદુ ધર્મના લક્ષણો

પ્રાસ્તાવિક :

ધર્મનું ખરું સ્વરૂપ જાણવા માટે, પ્રથમ જગતના વિવિધ ધર્મોમાં ધર્મનું સ્વરૂપ કેવું છે તે જાણવું જરૂરી છે. આનંદશંકર માને છે કે વિશિષ્ટ ધર્મનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ જાણ્યા પછી જ ધર્મનું સામાન્ય સ્વરૂપ તારવી શકાય અને એ સ્વરૂપ આપણાં અંતરને તૃપ્ત કરી શકે. સર્વ પ્રથમ તેમણે હિંદુ ધર્મનું લક્ષણ બાંધવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

ચોક્કસ વ્યક્તિના નામથી ચાલેલાં ધર્મનું લક્ષણ બાંધવાનું કાર્ય સરળ છે. જેમ કે ઈસુ ખ્રિસ્તે પ્રવતવિલો ધર્મ એટલે ખ્રિસ્તી ધર્મ. પરંતુ હિંદુ ધર્મનું લક્ષણ બાંધી શકાતું નથી. સૌ પ્રથમ હિંદુધર્મ કોને કહેવો ? એ પ્રશ્નના સંદર્ભમાં આનંદશંકર નીચેના લક્ષણો તારવી આપે છે.

૧. કેટલાક વેદમાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે તે હિંદુ એવું લક્ષણ આપે છે.

આ લક્ષણની સમીક્ષા કરતાં તેઓ કહે છે કે દા.ત. જૈન, જેઓ વસ્તીપત્રકના વિભાગ દાખલ થતાં પહેલાં પોતાને હિંદુઓ જ જાણતા હતાં અને તે સિવાયના વ્યવહારમાં હજુ પણ જાણે છે. તે વેદને માનતા નથી. આ ઉપરાંત હિંદુઓમાં મોટી સંખ્યા એવી છે કે જે વેદનો નિષેધ કરતાં નથી એ ખરું, પરંતુ વેદમાં શ્રદ્ધા એ એમના ધર્મનું મૂળભૂત તત્ત્વ છે એમ કહી શકાતું નથી.

૨. કેટલાક વર્ણશ્રમ ધર્મને હિંદુધર્મ માને છે.

વર્ણશ્રમ ધર્મ બહુ ઓછો પળાય છે અને તેમાં પણ વર્ણવ્યવસ્થા જે સામાજિક વ્યવસ્થા છે તેને જ ધર્મના તત્ત્વ તરીકે ઓળખવું બરાબર નથી. આમ, વર્ણવ્યવસ્થા હિંદુ ધર્મમાં આવશ્યક છે એમ માનીએ તો પણ એકલી સામાજિક વ્યવસ્થાથી સમગ્ર ધર્મનું સ્વરૂપ બાંધી શકાય નહિ.

૩. કેટલાક સોળ સંસ્કારને હિંદુ ધર્મનું આવશ્યક તત્ત્વ માને છે.

આ મતની સમીક્ષા કરતાં આનંદશંકર કહે છે કે, સંસ્કાર પણ અત્યારે લગ્ન, જનોઈ અને મરણક્રિયા સિવાય બહુ થોડા પ્રમાણમાં અનુસરવામાં આવે છે. તે સઘળા હિંદુઓમાં શાસ્ત્રોક્ત રીતે થતા નથી. આથી તેને પણ હિંદુ ધર્મના હાર્દ તરીકે સ્વીકારી શકાય નહીં.

૪. કેટલાક કર્મ, પુનર્જન્મ અને મોક્ષ વિશેની માન્યતાને હિંદુધર્મનું મુખ્ય તત્ત્વ માને છે.

આનંદશંકર કહે છે કે આ લક્ષણમાં વળી કેટલાક લોકો કુળદેવતા, પંચાયતન દેવની પૂજા, અવતારની માન્યતા અને શ્રાદ્ધની ક્રિયાઓને ઉમેરે છે. કર્મ, પુનર્જન્મ અને મોક્ષના સિદ્ધાંતો તથા શ્રાદ્ધ, પંચાયતન પૂજા વગેરે ક્રિયાઓ એ જ હિંદુધર્મનું તત્ત્વ છે એમ પણ આનંદશંકર સ્વીકારતા નથી. કારણ કે કર્મ અને પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત એટલે આ

જગતમાં નીતિનું રાજ્ય છે એવી માન્યતા આવી એક માન્યતાને સમગ્ર હિંદુ ધર્મનું તત્ત્વરૂપ માનવા તૈયાર નથી. આ ઉપરાંત મોક્ષનો સિદ્ધાંત ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પણ છે. તેમ જ બીજા કેટલાક ધર્મમાં શ્રાદ્ધની ક્રિયા પણ જોવા મળે છે. તેથી મોક્ષ અને શ્રાદ્ધની માન્યતા એ હિંદુધર્મનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે એમ કહી શકાય નહીં.

૫. કુળદેવતાની પૂજા એ કાંઈ હિંદુધર્મનું લક્ષણ નથી.

કુળદેવતાની પૂજા અર્ધસુધરેલા અને ટોળીઓ બાંધી વસતા ઘણાં પ્રાચીન લોકોમાં જોવા મળે છે અને હિંદુઓમાં પણ બધા જ કાંઈ કુળદેવતાની પૂજા કરતાં કે જાણતા નથી. વળી, પંચાયતનના પાંચ દેવની પણ સઘળા હિંદુઓ કરે છે એમ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. ઘણા હિંદુઓ એમાંના એક એક દેવને જ માનનારા, વિશેષનામ રહિત કેવળ પરમાત્માને જ માનનારા હોય છે.

૬. કેટલાક ગાય, બ્રાહ્મણ અને વેદ એ ત્રણ સાદા તત્ત્વોને જ હિંદુધર્મનાં મુખ્ય તત્ત્વો માને છે.

આ મતની સામે આનંદશંકર કહે છે કે હિંદુઓની જેમ જરથોસ્તીઓ પણ ગાયને પવિત્ર માને છે. તેમજ બ્રાહ્મણ અને વેદને જૈનો માનતા નથી. તેથી ગાય, બ્રાહ્મણ અને વેદ એ ત્રણ તત્ત્વોને મુખ્ય ગણી શકાય નહીં.

ઉપર્યુક્ત વિવિધ મતોની ચર્ચા પરથી જણાય છે કે હિંદુધર્મનું કોઈ એક સર્વ સ્વીકાર્ય લક્ષણ બાંધી શકાતું નથી. કારણ કે તેમ કરવા જતા અનેક મુશ્કેલીઓ આવે છે. પરંતુ આનંદશંકર આ મુશ્કેલીઓને હિંદુધર્મનું દૂષણ માનતા નથી, કારણ કે પ્રકૃતિમાં જેમ વસ્તુ ઊંચી તેમ તેની સંઘટનામાં વધારે જીણવટ અને વધારે ગુંચ જોવા મળે છે. તેમ જ વસ્તુ જેટલી સૂક્ષ્મ તેમ તેનું લક્ષણ બાંધવું પણ વધારે મુશ્કેલ બને છે. જગતના સર્વ ધર્મોમાં આ મુશ્કેલી એ એના જીવંતપણાની જ નિશાની છે. નિર્જીવ કરતાં સજીવ પદાર્થનું લક્ષણ બાંધવાનો એક જ માર્ગ છે અને તે એ છે કે એના જીવનના સમગ્ર

ઈતિહાસને એને લક્ષણમાં પ્રવેશ કરાવવો અને પછી એ ઈતિહાસને વર્ણવવો. આ દૃષ્ટિએ આનંદશંકર હિંદુધર્મનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે આપે છે.

આનંદશંકર અનુસાર હિંદુધર્મનું લક્ષણ :

જ્યારથી આર્યો સિંધુનદીના પ્રદેશમાં વસતા આપણા જાણવામાં આવે છે અને જ્યારથી અન્ય આર્યોથી પોતાની જમાવટ કરી બેઠેલા આપણે એમને જોઈએ છીએ ત્યારના સ્વરૂપથી માંડીને એક જીવંત શક્તિ તરીકે એ ધર્મમાં જે જે ધાર્મિક વિકાસ થયો તે સર્વને આપણે ‘હિંદુધર્મ’ એવું નામ આપીશું. એ ઈતિહાસના એક ખંડને પણ જે કોઈ જન પોતાનો કરી માને છે તે સર્વને હિંદુ કહીશું.

સમાપન :

આનંદશંકર કેટલાક ઐતિહાસીક અને તાત્ત્વિક આધારો તપાસે છે અને એવા તારણ પર આવે છે કે હિંદુસ્તાનમાં વસતા પ્રાચીન આર્યોનો ધર્મ એ જ હિંદુધર્મ. તેઓ હિંદુધર્મની મુખ્ય ત્રણ શાખા માને છે. (૧) વેદ (બ્રાહ્મણ) ધર્મ (૨) જૈન ધર્મ અને (૩) બૌદ્ધ ધર્મ આ ત્રણે એકજ ધર્મની પેટા શાખાઓ છે. વેદધર્મમાંથી જ જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મ ઉત્પન્ન થયેલા છે.

૧૪. જ્ઞાન

પ્રાસ્તાવિક :

જેવી રીતે વિચાર, લાગણી અને ક્રિયા એ માનવ જીવનના અવિભાજ્ય અંગો છે, તેવી રીતે જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ મનની ત્રિવિધ શક્તિઓ છે. મનુષ્યની બુદ્ધિ યા તર્કશક્તિ માટે જ્ઞાનમાર્ગ, લાગણી માટે ભક્તિમાર્ગ અને ઈચ્છાશક્તિ યા ક્રિયાશક્તિ માટે કર્મમાર્ગ આવશ્યક છે. આનંદશંકર જ્ઞાન અને બુદ્ધિને વિશેષ મહત્ત્વ આપે છે. આનંદશંકરના મતે ધર્મ એ વિચારરૂપ, કર્તવ્યરૂપ અને હૃદયના ભાવરૂપ જ નથી પણ એ ત્રણેયનો અદ્ભૂત સમન્વય છે. ધર્મના હાર્દરૂપ પરમાત્માનું જ્ઞાન આગંતુક નથી પણ એ તો અંતરાત્મામાં જ છે.

જ્ઞાન :

જીવ, જગત અને ઈશ્વરના સ્વરૂપ અંગેની અને તેમના પરસ્પર સંબંધ અંગેની કેટલીક મૂળભૂત માન્યતાઓ દરેક ધર્મમાં અનિવાર્ય હોય છે. આ માન્યતાઓનો પ્રાથમિક આધાર શ્રદ્ધા હોય છે. પણ માણસ બુદ્ધિમાન અને તર્કપ્રિય પ્રણી હોવાથી તે એ માન્યતાઓને ચકાસે છે. આથી જ દરેક ધર્મમાં જ્ઞાનનું શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન અને અંતે સાક્ષાત્કાર કરવાનો દરેક મુમુક્ષુ પ્રયત્ન કરતો હોય છે. આમ, જ્ઞાન એ ધર્મનું અવિભાજ્ય અંગ છે.

શ્રી મણિલાલ દ્વિવેદી જ્ઞાન અને ભક્તિ વિષે લખે છે કે, “જ્ઞાન વિના ભક્તિ અંધ રહે છે, ભક્તિ વિના જ્ઞાન શુષ્ક રહે છે. જે જાણવું તે જ ભજવું, જાણ્યા વિના ભજાય નહીં, ને ભજ્યા વિના જાણવું કહેવાય નહીં. વેદાંતનું જે અપરોક્ષ જ્ઞાન તે જ ભક્તિ છે, ભક્તિમાર્ગવાળાની પ્રેમલક્ષણા પરાભક્તિ તે જ અપરોક્ષ જ્ઞાન છે.”

મણિલાલના આ વિચારનો આનંદશંકર સ્વકાર કરે છે. પ્રકૃતિ-પુરુષનો વિવેક એ આપણે ત્યાં અપરોક્ષ જ્ઞાન તરીકે સ્વીકારાયો છે. જીવાત્મા પરમાત્માથી સભર બને તેને જ આનંદશંકર જીવાત્માની ઉચ્ચતમ અને અંતિમ લક્ષ્યપ્રાપ્તિ માને છે. આવી પ્રાપ્તિમાં જ આનંદશંકરે ધર્મભાવનાની સાર્થકતા જોઈ છે. પ્રકૃતિ-પુરુષમાં પરમાત્મદર્શન અંગેના તેમના વિચારો નીચે મુજબ છે.

૧. પરમાત્મા પ્રકૃતિની રચના કરીને દૂર થઈ જતો નથી તેમજ વખતો વખત પ્રકૃતિના કાર્યમાં ઈચ્છિત ફેરફારો કરવા માટે વચ્ચે આવતો નથી. સમસ્ત બ્રહ્માંડ પરમાત્માનું કાવ્ય છે, એમાં તેનું પ્રતિક્ષણ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે અને જેમ જેમ એ કાવ્યના અર્થો અનુભવગોચર થતાં જાય છે તેમ તેમ એનો દિવ્ય મહિમા પ્રત્યક્ષ થતો જાય છે.

૨. જડ પ્રકૃતિ એ પરમાત્માની ‘અપરા’ પ્રકૃતિ છે અને જીવાત્મા તેની ‘પરા’ પ્રકૃતિ છે. પરા પ્રકૃતિ ઉત્કૃષ્ટ છે. આ ઉત્કૃષ્ટતાનો ભાર જીવ પોતાની રીતે વહન કરી શકે તેમ નથી, ત્યારે પરમાત્માના આશ્રયની જરૂર પડે છે. આ આશ્રય પરમાત્મા બહાર રહીને આપી શકે નહીં. બહાર રહેવું એ તો જડનો ધર્મ છે. આથી પરમાત્મા આત્મભૂત છે અને

જે આત્મભૂત નથી તે બહાર જ છે. આ અર્થમાં પરમાત્મા એ જીવાત્માનો આત્મા છે, નહીં કે ઘણી વખત માનવામાં આવે છે તેમ જીવાત્મા એ જ પરમાત્મા છે.

અહિ આનંદશંકર રામાનુજયાર્યને અનુસરતા હોય તેમ લાગે છે. વાસ્તવમાં તેઓ શાંકરસિદ્ધાંત જ રજૂ કરે છે. આ સંદર્ભમાં તેઓ કહે છે કે, “પરમાત્મા જીવાત્માનો આત્મા છે અને આત્મા એ આત્મા હોવાના કારણથી જ તત્ત્વભૂત હોઈ સત્ય પદાર્થ ગણવા યોગ્ય છે, એટલે પરમાત્મા એ જ સત્ય છે અને જીવાત્મા મિથ્યા છે. જીવાત્મા છેવટે તો કાંઈ જ નથી. આમ, જીવાત્મા એ પરમાત્મા છે એમ આવી રહે છે.”

૩. આ રીતે સમસ્ત વિશ્વ - પ્રકૃતિ અને પુરુષ ઊભયાત્મક પરમાત્મરૂપ સિદ્ધ થઈ શકે છે. અહીં ‘પરમાત્મા’ એ શબ્દનો વાસ્તવિક અર્થ ‘પરમાત્મારૂપ’ થાય છે. કારણ કે એનું તે એનાથી ભિન્ન રમકડાં જેવું એવો થતો નથી. આ રીતે સગુણમાંથી નિર્ગુણ સમજી લેવાનું છે.

સંસાર પ્રત્યે જોવાની જ્ઞાનદૃષ્ટિ :

આનંદશંકર સંસારમાં રહીને પરમાત્મભાવની અનુભૂતિ કેવી રીતે કરવી તે દર્શાવે છે.

૧. સંસાર એ પરમાર્થ સત્ય નથી એ વાત સંસારના સઘળા વ્યવહારો વચ્ચે રહીને પણ ભૂલવી નહીં.

૨. સંસાર પરમાર્થ સત્ય નથી એટલું જ સમજવું પુરતું નથી. સંસારમાં પણ પરમાત્માનો વાસ છે એ જાણવાનું છે. વેદાંતની પરિભાષામાં કહીએ તો ચોતરફ માયા વિસ્તરી રહી છે એટલું જ નહીં પણ એ માયામાં બ્રહ્મનો અનુપ્રવેશ છે અને એથી જ માયા પણ ‘છે’ એટલા અસ્તત્વવાચક શબ્દની અધિકારિણી બને છે.

૩. સર્વત્ર પરમાત્માનો વાસ છે એવું પરોક્ષ જ્ઞાન પણ બસ નથી. પરમાત્માને પોતાની પાસે લેવાનું મન હોવું જોઈએ.

૪. સંસારની બહાર જઈને પરમાત્માને ખોળવા જવાનું નથી. પરમાત્માને આપણી પાસે લેવાનો છે, અનુભવવાનો છે. પરમાત્મા સંસારની બહાર હોય, તો બહાર ખોળવાની જરૂર રહે. જ્યાં જુઓ ત્યાં એ છે.

ધર્મના સત્યો જાણવા માટે સંસારને છોડવો જ પડે એમ આનંદશંકર માનતા નથી. જો પરમાત્મા મેળવવો હોય તો તેને મેળવવા માટેનો દૃઢ નિશ્ચય જોઈએ. એ નિશ્ચય કાંઈ મગજના વિચાર માત્રથી ઊપજતો નથી. સદુપદેશ માટે એણે અંતર ખુલ્લું રાખી બેસવું જોઈએ.

સમાપન :

અહીં આનંદશંકરેલી વ્યક્ત કરેલી ભાવના સંસારમાં વસતા દરેક માનવીની છે. પણ એવી ભાવના મેળવવા માટે ઉદ્દેશ ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને નિશ્ચય બળથી કર્મ કરવું જોઈએ એવી રૂપકાત્મક અભિવ્યક્તિ આનંદશંકરે તેમના વાર્તિકના આધ્યાત્મિક અર્થના સ્પષ્ટિકરણ દ્વારા પુષ્ટ કરી છે.

૧૫. જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ

પ્રાસ્તાવિક :

મનુષ્ય સ્વભાવના ત્રણ અંગો- વિચાર, લાગણી અને ક્રિયાને અનુસરીને કરેક ધર્મમાં જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મને વિશેષ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. આનંદશંકરના મતે જે ધર્મ આ ત્રણે પરસ્પર વિરોધી લાગતા માર્ગોનો સમન્વય કરે તે જ ધર્મ સર્વદેશી ગણી શકાય. બ્રાહ્મધર્મમાં આવું સર્વદેશીપણું સ્પષ્ટ રીતે જોવા મળે છે. મનુષ્ય જ્ઞાન મેળવી તદ્દનુસાર ક્રિયા કરી, એ જ્ઞાન અને ક્રિયા બંનેમાં આનંદ અનુભવે તેમાં જ ધર્મનું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે. તેમના મતે જ્ઞાન અને ક્રિયામાં આનંદનું સિંચન કરવું એ કામ વિશેષ રીતે ધર્મનું છે.

सर्वे सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामया : ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्

दुःखमाप्नुयात् ॥

અર્થાત્, સર્વે સુખી રહો, સર્વ ભદ્રને પામો, કોઈ પણ દુઃખી ન રહો- આ પ્રમાણેનો સર્વત્ર બ્રહ્મભાવ વિસ્તારવાનું કામ ધર્મનું છે. થોડે ઘણે અંશે દરેક ધર્મમાં આ ત્રણ અંગો કોઈને કોઈ સ્વરૂપે રહેલા છે. પરંતુ બ્રહ્મધર્મની વિશેષતા એ છે કે એમાં સર્વ

અંગો સારી રીતે વિકસિત થયેલાં છે. એટલું જ નહીં પણ વેદના સમયથી આજ પર્યંત ગ્રંથોમાં એ અંગોનું વધારે ને વધારે સ્ફોટન થતું આવ્યું છે. ધર્મવૃત્તિને જાગૃત કરનાર સર્વ ગ્રંથોનું મહત્ત્વ બ્રાહ્મધર્મ સ્વીકારે છે. આ અનુસંધાનમાં આનંદશંકર કહે છે કે, “બ્રાહ્મધર્મના અનુસારીઓ ધર્મસંસ્થાને સાચવવા માટે એકતા ખાતર તેમજ આદિગ્રંથ તરીકે વેદને માને છે. તથાપિ વેદને જ ન વળગી રહેતાં ‘ગુણઃ પુજાસ્થાનમ્’ એ સિદ્ધાંત સ્વકારી તેઓએ ધર્મવૃત્તિ જાગૃત રાખનાર સર્વ ગ્રંથોને યોગ્ય માન આપ્યું છે અને તે સાથે વેદની મહત્તા કાયમ રાખી છે.”

૧૬. જીવ, જગત અને ઈશ્વર અંગેનો વિચાર

પ્રાસ્તાવિક :

જીવ, જગત અને ઈશ્વર એ ત્રણ પદાર્થોમાં ‘સર્વ’ એટલે કે અખંડ વિશ્વનો સમાવેશ થઈ જાય છે. તે ત્રણે પદાર્થો બ્રાહ્મધર્મમાં સારી રીતે વિચારાયા છે. બ્રાહ્મધર્મ જગત મિથ્યા છે એમ કહી ‘પર’ની ખોટી કલ્પના કરી મનુષ્યના આ લોકને બગાડી મૂકે છે એવો આક્ષેપ ક્યારેક કરવામાં આવે છે. આનો ઉત્તર આપતાં આનંદશંકર કહે છે કે, “પૃથ્વી ઉપર પ્રવર્તમાન સર્વ ધર્મોમાં બ્રાહ્મધર્મ જ એવો છે કે જે આલોક અને પરલોક બન્ને ઉપર ઓગ્ય દૃષ્ટિ રાખે છે.” આ બ્રહ્મધર્મના અનુસંધાનમાં તેઓના જીવ, જગત અને ઈશ્વર અંગેના વિચારો નીચે પ્રમાણે છે.

જગત વિષયક વિચાર :

“કુશલાન્ન પ્રમદિવ્યં ભૂત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યં”

અર્થાત્ ‘કુશલ’ અને ‘ભૂતિ’ (આબાદી)ની બાબતમાં પ્રમાદી ન રહેવું.- એવા ઉપદેશની સાથે સાથે સર્વ પ્રવૃત્તિઓનું પરમ ઉદ્દેશસ્થાન પરમાત્મા છે એ વાતનું પણ સ્મરણ રાખવામાં આવે છે. આમ, ‘ઈહ’ અને ‘પર’ બન્ને લોકની સમૃદ્ધિ અહીં સૂચિત છે.

બૌદ્ધ ધર્મે આ જગતને દુઃખ અને તત્ત્વશૂન્ય ગણી તિરસ્કારી કાઢ્યું, જેથી સર્વત્ર સન્યસ્તનો વિસ્તાર થવાથી વ્યવહારમાં શિથિલતા પરિણમી છે. તો ક્રિશ્ચિયન ધર્મમાં

દેખાતી પ્રજાની પ્રવૃત્તિશીલતા એ પણ રોમ અને ગ્રીસમાંથી ઉતરી છે. કાઈસ્ટનો મુખ્ય ઉપદેશ તો જગતના વ્યવહારની દરકાર ન કરતાં પરમેશ્વર પર પ્રેમ અને વિશ્વાસ રાખી રહેવાનો છે. આમ, બૌદ્ધધર્મ અને ખ્રિસ્તીધર્મમાં જે રીતે જગતનો નકાર છે તેનો જગતનો નકાર બ્રાહ્મધર્મમાં નથી. ઊલટાનું જગત સંબંધી વિચારમાં બ્રાહ્મધર્મમાં ઈહલોક અને પરલોકનો યોગ્ય વિચાર દર્શાવ્યો છે.

ઈશ્વર વિષયક વિચાર :

બૌદ્ધધર્મે કેટલોક વખત ઈશ્વર સંબંધી વિચાર નકાર્યો અને જ્યારે ક્યો ત્યારે ઘણું કરીને બ્રાહ્મધર્મને અનુસરીને જ કરેલો છે. તો બીજી બાજુ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પણ આરંભમાં ઈશ્વરને એક મનુષ્ય-પિતા તરીકે જ કલ્પ્યો છે અને પછીથી ઈશ્વર સ્વરૂપ વિષયક જે જે ગંભીર વિચારો ખ્રિસ્તી ધર્મમાં થયા તે સર્વમાં ગ્રીક ફિલસૂફીની અસર છે. આમ, ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પણ આનંદશંકરના મતે ઈશ્વર સંબંધી તત્ત્વવિચાર સ્વતંત્ર રીતે ઉદભવેલો જોવા મળતો નથી, જ્યારે આ બંનેની સરખામણીએ ઈશ્વર સંબંધી તત્ત્વવિચાર બ્રાહ્મધર્મમાં વ્યાપક રીતે સ્વકાર પામ્યો છે. વેદના સમયથી માંડીને આજ પર્યંત એવી અનેક ઉક્તિઓ બ્રાહ્મધર્મમાં મળે છે, જેમાં ઈશ્વરના સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આવો વિચાર બીજા કોઈ ધર્મમાં જોવા મળવો મુશ્કેલ છે.

જીવ વિષયક વિચાર :

બૌદ્ધધર્મ આત્માના અસ્તિત્વનો જ અસ્વીકાર કરે છે. જ્યારે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં આત્માની સ્થિતિનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આત્માના શાશ્વત સ્વરૂપના સ્વકાર વિના જગત અને જગતનો દૃષ્ટા (ઈશ્વર) બંને અસંભવિત છે. તેથી બ્રાહ્મધર્મમાં કરેલો જીવ સંબંધી વિચાર સર્વધર્મમાં શ્રેષ્ઠ સ્થાને છે એમ આનંદશંકર માને છે.

૧૭. વૈદિક યુગમાં ધાર્મિક જીવન

ઋગ્વેદ સંહિતાનો ધર્મ

પ્રાસ્તાવિક :

ઋગ્વેદ સંહિતામાં એક જ સત ‘પરમ સત’ પરમાત્માને અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર, વરુણ વગેરે અનેક રૂપે વ્યક્ત કરવામાં આવ્યા છે. તેના વિવિધ ધર્મો કહેલા છે. આ

કારણે કેટલાકને વેદમાં અનેકદેવવાદ હોવાની ભ્રાંતિ થાય છે. આ ભ્રાંતિ થવાનું મૂળ કારણ પરમાત્મા સંબંધી અપૂર્ણ વિચારમાં રહેલું છે. ઋગ્વેદનો ધર્મ એકદેવવાદનો છે એમ સાબિત કરવા માટે આનંદશંકર નીચેના ખુલાસાઓ કરે છે.

૧. ઋગ્વેદકાલીન ઋષિ એક પરમાત્માને જ તે દેવમાં પ્રત્યક્ષ થતાં જુએ છે અને અનેક દેવ તે સૃષ્ટિના વિવિધ ભાગમાં પ્રગટ થતા પરમાત્માના વિવિધ સ્વરૂપો જ છે. આમ ઋગ્વેદની સંહિતા એકદેવવાદનું પ્રતિપાદન કરે છે.

૨. ધર્મના વિકાસની ત્રણ ભૂમિકા છે :

(૧) બહિર્દૃષ્ટિ (૨) અંતર્દૃષ્ટિ (૩) ઊર્ધ્વદૃષ્ટિ

એટલે કે પ્રથમ ઈશ્વરનું દર્શન બાહ્ય સૃષ્ટિમાં થાય છે, પછી અંતરાત્મામાં અને છેવટે ઊભયની એકતામાં થાય છે. આનંદશંકર પરમાત્માનાં બંને સ્વરૂપ જે ત્રીજી ભૂમિકામાં પ્રત્યક્ષ થાય છે તે ઋગ્વેદસંહિતામાં સારી રીતે પ્રત્યક્ષ થતું જોવા મળે છે. વિવિધ દેવોની પૂજાનું રહસ્ય સમજાવતાં આનંદશંકર કહે છે કે, “કેવળ જડ પદાર્થોની પૂજા કોઈ પ્રજા કરતી નથી. પૂજનક્રિયા જ એવી છે કે એ જડ પ્રત્યે જતી જ નથી. હું પ્રેમથી તમને ભેટું છું ત્યારે તમારા શરીરને વળગતો દેખાવ છું, પણ વસ્તુતઃ હું તમારા આત્માને જ મારી સાથે મેળવું છું.”

૩. ઋષિઓના હૃદય ઉન્નત અને દૃષ્ટિપૂત હોવાથી આ વિશ્વના વિવિધ પદાર્થોમાં દેખાતી ચૈતન્યની ઝલકને કારણે તે પદાર્થોને તેઓ ‘દેવ’ કહેતા. એ પદાર્થના વિવિધ ગુણ અને કર્મ પ્રમાણે તે તે દેવના જુદા જુદા નામ પાડ્યા હતાં. પરંતુ તે વિવિધ ધર્મોની પાછળ એક અનંત પદાર્થ રહેલો છે તેવી ભાવનાને કારણે જ એક અનંત પદાર્થમાંથી વિવિધ પદાર્થો નીકળે છે. આ અનંત પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરતી માતા તે દેવમાતા ‘અદિતિ’ કહેવાય છે. એ અદિતિમાંથી નીકળેલા અદિતિના પુત્રો તે ‘આદિત્ય.’

૪. ઋષિઓ વિવિધ દેવોની સ્તુતિ કરતા. તેમાં તેઓ ધન, ધાન્ય, પશુ, પુત્ર, આરોગ્ય, સદ્બુદ્ધિ, પવિત્રતા અને દેવકૃપા વગેરે અનેક જાતની ઉત્તમ વસ્તુઓ માગતા. આને આનંદશંકર ઋગ્વેદસંહિતાના ધર્મની એક વિશિષ્ટતા ગણાવે છે. સંસારના સુખના પદાર્થો જે માટે સામાન્ય મનુષ્યને ઈચ્છા રહે છે અને જેના ઉપર જનસમાજનું જીવન

આધાર રાખે છે, તેની એમાં અવગણના કરી નથી. બલ્કે એ પદાર્થો દેવની કૃપાથી જ મળે છે એવી ધાર્મિક બુદ્ધિ એ પદાર્થની ઇચ્છા સાથે જોડાયેલી છે. ગાયત્રી મંત્રમાં વરેણ્ય તેજનું ઋષિ ધ્યાન કરે છે. તેમાં પરમાત્માને આપણી બુદ્ધિનો પ્રેરક માનવામાં આવ્યો છે. આમ, ઋગ્વેદસંહિતાનો ધર્મ માત્ર ભૌતિક ઇચ્છાની તૃપ્તિમાં જ સમાપ્ત થતો નથી પણ જીવનની ઉચ્ચતા જ તેને ગ્રાહ્ય છે.

૫. ઋગ્વેદસંહિતાનો ધર્મ માત્ર પ્રભુભક્તિનો જ છે એમ પણ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. તેમાં રહેલી યજ્ઞની ક્રિયાઓ ભક્તિ સાથે કર્મને પણ જોડે છે. યજ્ઞમાં પશુબલિનો પણ ઉલ્લેખ છે. જેનો ખુલાસો કરતાં આનંદશંકર કહે છે કે, આવી વિધિઓ જગતના બધા જ પ્રાચીન ધર્મમાં જોવા મળે છે. તેથી ઋગ્વેદસંહિતામાં તેનું હોવું સ્વાભાવિક છે. પરંતુ પશુબલિને પ્રોત્સાહન આપતા સૂક્તો બહુ ઓછા છે. તેની સરખામણીએ દૂધ, ઘી, સોમરસ વગેરે હિંસારહિત પદાર્થો વારંવાર દેવને અર્પતાં સૂક્તો જોવા મળે છે.

૬. ઋગ્વેદસંહિતાનો ધર્મ માત્ર ભક્તિ અને કર્મમાં જ સમાપ્ત થતો નથી. તેમાં જ્ઞાનને પણ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. ઋગ્વેદસંહિતાના ઋષિઓ આ લોક અને પરલોક અંગે ઊંડા વિચારો ધરાવતા હતાં. તેમાં રહેલા ધર્મવાચક શબ્દો ‘ધર્મ’, ‘ઋત’, ‘બ્રહ્મન’, ‘વ્રત’, ‘સવ’ વગેરે દ્વારા અનુક્રમે ધૃ- ઉત્તમ આચાર વિચાર દ્વારા વિશ્વને ધારણ કરનાર, ઋત - વિશ્વનો અબાધ્ય નિયમ, વૃહ - વૃદ્ધિ અને વિકાસ, વૃ- પરમાત્માથી વિંટાયેલું, સૂ- પરમાત્માની ઉત્પાદક શક્તિમાં સામેલ થવું એવા અર્થો સૂચવાય છે. તેમાં ઋષિઓની ઉદાત્ત ધર્મભાવના દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

સમાપન :

ઉપરોક્ત ખુલાસાઓને આધારે એમ કહી શકાય કે એકદેવવાદ એ ઋગ્વેદકાલીન સભ્યતાનો જનસમાજમાં સંપાદિત થયેલો લોકપ્રિય અને સર્વસંમત ધર્મ છે. આથી આનંદશંકર સ્પષ્ટતા કરે છે કે આ ધર્મનું ખરું સ્વરૂપ વિશ્વના પદાર્થોની એકતામાં પરમાત્માની એકતાનું દર્શન અને એ પદાર્થોનું પવિત્રીકરણ છે.

૧૮. ઋગ્વેદસંહિતામાં દેવતાઓનું સ્વરૂપ

(૧) અદિતિ -

૧. **દો-** કાપવું ધાતુ ઉપરથી ‘દિતિ’ થી ઊલટું અખંડ, અભેદ તત્ત્વ અથવા

૨. **દા-** બાંધવું ધાતુ ઉપરથી બંધનરહિતપણું, મુક્ત

ઉપર પ્રમાણે **અદિતિ** ના બે અર્થો કરવામાં આવે છે. દોઃ - આકાશ- એ એની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ છે અને ‘આદિત્યો’ - દેવો એનામાથી ઉત્પન્ન થયા છે. અદિતિ દ્યૌ છે, અન્તરીક્ષ છે, માતા છે, પિતા છે, પુત્ર છે, સર્વ દેવો અદિતિ છે, ઉત્પન્ન થયેલું સર્વકાંઈ અદિતિ છે. ઉપરોક્ત વિવિધ સંદર્ભો આપી અદિતિનું સ્વરૂપ સમજાવતાં આનંદશંકર કહે છે કે, એ આપણને દુઃખ અને પાપમાંથી છોડાવે છે અને એ રીતે માતાપણું અને મુક્તિ એ બે ધર્મો અદિતિ સાથે જોડાય છે.

કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો ‘અદિતિનું આવું સ્વરૂપ સ્વીકારતા નથી. તેમના મતે ‘આદિત્ય’ શબ્દ પછીથી અદિતિ શબ્દ થયેલો છે. તેની સામે આનંદશંકર કહે છે કે, અદિતિ શબ્દનું સ્વરૂપ જોતા જ એ શબ્દ અને એની ભાવના આદિત્ય પહેલાની જણાઈ આવે છે અને ઋગ્વેદસંહિતાના સર્વ ભાગમાં પણ એ મળે છે.

(૨) દ્યૌઃ

દ્યૌઃ અને **પૃથિવી** - **દ્યૌષ્** - દીપતું તેજોમય આકાશ અને **પૃથિવી** એટલે વિશાળ, વિસ્તરેલી પૃથ્વી જગતના પિતા અને માતા છે. મોટે ભાગે એ બે નામ સાથે જ આવે છે. તો ક્યારેક એવું પણ બને છે કે “હે પિતા દ્યૌ ! માતા પૃથ્વી !” એમ અલગ પણ જોવા મળે છે.

(૩) ત્વષ્ટા - (ત્વક્ષ - તક્ષ ધાતુ ઉપરથી) ઘડનાર.

આ ચરાચર વિશ્વનો ઘડનાર. **ત્વષ્ટા** નું તાત્પર્ય સમજાવતાં આનંદશંકર કહે છે કે, આ સઘળું વિશ્વ, આ વિશ્વમાં પ્રગટ થતી શક્તિ, અને મનુષ્યની ધાર્મિક વૃત્તિ- એ

સર્વનો બનાવનાર જે કુશળ પરમાત્મા છે તે **ત્વષ્ટા** એને ‘વિશ્વરૂપ’ એવું પણ વિશેષણ લગાડવામાં આવે છે.

(૪) **વિશ્વકર્મા** - વિશ્વનો કર્તા, પરમાત્મા

(૫) **હિરણ્યગર્ભ** અને **પ્રજાપતિ**

ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુમાત્રનો, પતિ-ધણી, પાલન કરનાર- પરમાત્મા તે ‘પ્રજાપતિ’. એ જગતનું તેજોમય બીજ, હિરણ્યમય અંડ, હિરણ્યગર્ભ. - એ આત્મદાયી છે. અમૃત અને મૃત્યુ એની છાયા છે. એ સત્ય ધર્મનો દેવ છે.

(૬) **પુરુષ**

સર્વના અંતરમાં રહેલો, વિશ્વરૂપ વિરાજનાર ‘વિરાટ’ - આત્મા પરમાત્મા.

(૭) **અગ્નિ**

એ મનુષ્યને પરમાત્મા સાથે જોડનાર, દિવ્યશક્તિ છે. એ સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યને ઘેર આવેલો અતિથિ તથા દેવોનો દૂત છે. સર્વ દેવોમાં મનુષ્યની નજીક વસતો દેવ તે છે. એ પૃથ્વી ઉપર વસતો દેવ છે, પૃથ્વીની નાભિમાં રહેલો છે. મનુષ્યનું ઘર તે એનું જ છે અને તેથી તે ગૃહપતિ કહેવાય છે. એ અગ્નિના ત્રણ સ્થાન છે.- પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને ઘોષ્ (સ્વર્ગ). મૂળ તે પરમ વ્યોમ (ઘોષ) કહેતા સ્વર્ગમાં વસતો હતો, માતરિશ્વાએ તેને પૃથ્વી પર ઉતાર્યો છે. તેને તનૂનપાત (પોતાનામાંથી જ જન્મેલો) પણ કહેવામાં આવે છે.

(૮) **વરુણ**

વૃ - વીંટવું ધાતુ ઉપરથી પરમાત્માનું સર્વને આવરીને રહેતું, સર્વજ્ઞ, અંતર્યામી સ્વરૂપ છે. એ આ વિશ્વનો ‘સુક્ષત્ર’ સારા બળવાળો રાજા છે, સમ્રાટ છે. પ્રણીમાત્ર એના

નિયમથી બંધાયેલા છે. એ હજારો આંખોથી આખા જગતને જુએ છે. વરુણ પાપીને પાશમાં બાંધે છે. પણ જે પાપ માટે પશ્ચાતાપ કરે છે તેના ઉપર દયા લાવી એના પાપને ક્ષમા કરે છે. વરુણ નદીઓને પોતાના નિયમાનુસાર વહેવડાવે છે અને એ જળનો પણ રાજા છે.

(૯) **इन्द्र**

આ પરમાત્માનું શક્તિમંત સ્વરૂપ છે, ‘શુક’, ‘શતક્રતુ’, ‘શચિપતિ’ વગેરે નામોથી પણ તે ઓળખાય છે. એ હાથમાં વજ્ર ધારણ કરે છે અને વૃત્ર આદિ વગેરે દૈત્ય દાનવોને મારી જગતને અંધકાર, અનાવૃષ્ટિ અને દુઃખમાંથી મુક્ત કરે છે. આકાશ અને પૃથ્વી બન્નેમાં એની શક્તિ પ્રતીત થાય છે. આકાશમાં વજ્ર (વીજળી) વડે મેઘને ફાડી એ વૃષ્ટિ કરાવે છે. પૃથ્વી અને આકાશ એનો કમરપટ્ટો થવાને પણ પૂરતાં નથી એવી એની વિશાળતા છે.

(૧૦) **विष्णु (विश् - પ્રવેશવું ધાતુ ઉપરથી)**

પરમાત્માનું વિશ્વના અંતરમાં પ્રવેશેલું સર્વવ્યાપક સ્વરૂપ, ત્રણ પગલાથી એણે આખું વિશ્વ ભરી નાખ્યું છે. એના બે પગલાં તે પૃથ્વી અને અંકરિક્ષ છે, ત્રીજું પગલું એની પાર છે. એનાં ત્રણ પગલાં ઉજ્જવલ, આનંદ અને મધુરતાથી ભરેલાં છે, એના પરમ પદમાં મધુરતાનાં ઝરણાં છે.

(૧૧) **सविता (सू - ઉત્પન્ન કરવું ઉપરથી)**

પ્રેરક અને ઉત્પાદક એવી પરમાત્માની તેજોમય શક્તિનું રૂપ છે. ગાયત્રીનો મહામંત્ર એ બુદ્ધિના પ્રેરક પરમાત્માના ‘વરેણ્ય’ તેજનું ધ્યાન કરી મનુષ્યની બુદ્ધિને તે પ્રેરે એવી પ્રાર્થના છે. એ સવિતા દેવ પોતાની કુશળ આંગળીઓથી આ જગતને સર્જે છે.

(૧૨) **सूर्य** - સૂર્ય

દેવોનું અદ્ભુત મુખ ઊગ્યું છે. મિત્ર, વરુણ અને અગ્નિનું જે નેત્ર છે. એ સૂર્ય ઘૌ, પૃથ્વી અને અંતરિક્ષ ભરી નાખ્યા છે. સૂર્ય ચર અને અચરનો આત્મા છે.

(૧૩) પૂષા

સૂર્ય રૂપી પોષક દેવ (પૂષા - પોષવું ધાતુ ઉપરથી) એ પરમાત્માનું પોષક રૂપ છે. તે સર્વ સૃષ્ટિનો નિયંતા અને પાલક છે. એ સૃષ્ટિને દોરનાર છે.

(૧૪) અશ્વિનૌ

એ બે દેવનું જોડકું છે. એમના બીજા નામ ‘દસ્ત્રૌ’ અને ‘નાસત્યૌ’ છે. ‘દસ્ત્રૌ’ એટલે આશ્ચર્યકારક, ‘નાસત્યૌ’ - અસત્ય નહીં એવા એટલે કે સત્ય સ્વરૂપ યા સત્યનિષ્ઠ. ગોથિક ભાષામાં ‘નસ્’ બચાવવું- ધાતુ છે એની મદદથી ‘નાસત્યૌ’ એટલે દુઃખમાંથી બચાવનાર - એવો અર્થ કેટલાક અર્વાચીન વિદ્વાનો કરે છે. તેને આનંદશંકર સ્વીકારે છે. આ દેવ સાથે પરોપકારના અસંખ્ય કાર્યોનો ઉલ્લેખ છે તેથી તેને ‘દેવોના વૈદ્ય’ પણ કહેવામાં આવે છે.

(૧૫) યમ (યમ્ - ધાતુ ઉપરથી)

પરમાત્માનું નિયામક સ્વરૂપ. યમને વિવસ્વાન કહેતાં સૂર્યનો અને કેટલીક વાર ગંધર્વનો પુત્ર કહેવામાં આવે છે. એ આદ્ય મનુષ્ય છે. તેને આનંદશંકર પશ્ચિમી પ્રજાના ‘આદમ’ સાથે સરખાવે છે. એની બહેનનું નામ યમી છે. યમે પરજીવનનો માર્ગ સૌથી પહેલો શોધી કાઢ્યો છે. તેથી તે પિતૃલોકનો દેવ બન્યો છે. યમદેવના વૈદિક નિરૂપણ અંગે આનંદશંકર કહે છે કે, “વેદનો યમદેવ વિકરાળતા કે ભયંકરતાની મૂર્તિ નથી, પણ સૂર્ય જેવો તેજસ્વી છે. વરુણની માફક એને પણ ‘રાજા’ શબ્દથી સંબોધન કરવામાં આવે છે.”

(૧૬) રુદ્ર - (રુદ્ - રોવું, લાલ હોવું, પ્રકાશવું)

વિશ્વમાં ઘોર શબ્દ કરતું પરમાત્માનું સ્વરૂપ. એ પ્રચંડ વાયુ રૂપે દર્શન દે છે. વાયુરૂપે એ સુગંધી અને પુષ્ટિવર્ધક પણ છે. ભડભડ શબ્દ કરતો અગ્નિ પણ તેનું જ રૂપ છે. એ અગ્નિની જવાળા તે દેવીઓ, અને ધૂમ એ તેની જટા, તોફાની પવન અને તેની સાથે વીજળીના કડાકાને લઈને તે વિનાશનો દેવ છે. પણ અગ્નિ એ જેમ આર્યોનો મંગળમય દેવ છે, તેમ અગ્નિરૂપે રુદ્ર પણ કલ્યાણકારી દેવ છે. એ જ ગિરિ અને અરણ્યનો દેવ છે તથા ‘ભેષજ’ કહેતાં ઔષધ વડે રોગ હરે છે.

(૧૭) પરજન્ય

એ વૃષ્ટિનો દેવ છે. આ વૃષ્ટિથી સકળ જીવન અને પૃથ્વી તૃપ્ત થાય છે.

(૧૮) ઉષા

ઉષા:કાળની મનોહર મૂર્તિ. ઋગ્વેદસંહિતામાં ઉષાને ‘પુરાણી દેવી’, ‘યુવતિ પુરંધિ’ (ધારણ- પોષણ કરતી મુખ્ય ગૃહિણી), મિત્ર અને વરુણની મહામાયા, આકાશની દુહિતા અને ભુવનની રાણી વગેરે વિશેષણો લગાડવામાં આવ્યા છે.

(૧૯) બ્રહ્મણસ્પતિ

‘બ્રહ્મ’ કહેતાં પ્રભુ પ્રત્યેની વાણી, સ્તુતિ, યજ્ઞ, ધર્મનું દૈવી તત્ત્વ, એનો અધિષ્ઠાતા દેવ- તે બ્રહ્મણસ્પતિ, બૃહસ્પતિ. આ તત્ત્વ સમસ્ત વિશ્વમાં વ્યાપેલું છે. તેના વડે વિશ્વ વૃદ્ધિ પામે છે, એ વિઘ્નોને હરે છે, રાક્ષસોનો નાશ કરે છે, સ્તોતાઓને સુમાર્ગે ચલાવે છે અને દેવોનું દેવત્વ પણ એને લીધે છે. એ ધાર્મિકતાનો અધિષ્ઠાતા દેવ હોવાથી દેવોનો આચાર્ય, ગુરુ અને મંત્રગણ (સમૂહ)નો પતિ ગણપતિ કહેવાય છે. આ દેવની ભાવનામાં જ પુરાણકાળમાં દરેક મંગળકાર્ય વખતે ગણપતિનું આહવાન અને સ્મરણ કરવાની વિધિ છે એમ આનંદશંકરનું માનવું છે.

(૨૦) સોમ

આ એક જાતની ઔષધિ છે. ઋષિઓ તેને પૂજતા અને રાજા એવું વિશેષણ લગાડતા. પ્રાચીન ઇરાનની ભાષામાં સોમને માટે ‘હોમ-હોમ’ શબ્દ છે. તેના અર્થને આધારે આનંદશંકર નોંધે છે કે, આર્યોની બન્ને શાખાઓમાં સોમ એ માત્ર વેલો નહિ પણ કોઈ દિવ્ય ગેબી અમૃતત્વનું તત્ત્વ મનાય છે.

(૨૧) ઇલા - ભારતી - સરસ્વતી

આ ઋગ્વેદની દેવીઓ છે. ઉષા, પૃથિવી, ઇલા, ભારતી, સરસ્વતી અને વાગ્દેવી ઋગ્વેદસંહિતાની મુખ્ય દેવીઓ છે. તેમાં ઇલા પ્રશસ્યતાની દેવી છે, ભારતી પ્રકાશની દેવી છે, સરસ્વતી જ્ઞાનની અને વાગ્દેવી પરમાત્મ જ્ઞાનની દેવી છે.

સમાપન :

વેદના દેવોનું ઉપરોક્ત નિરૂપણ એ વાત સ્પષ્ટ કરે છે કે તેમનો સ્થૂળ અર્થ અને સૂક્ષ્મ અર્થ છે. આ સૂક્ષ્મ અર્થ દેવોના વ્યાપક સ્વરૂપનો ઘોતક છે. આનંદશંકર એને જ પ્રધાન કે મુખ્ય માની વેદધર્મની વ્યાપકતા કે સર્વાશ્લેષિતાને દર્શાવે છે.

૧૮. ચાર પુરુષાર્થ

પ્રાસ્તાવિક :

વર્ણવ્યવસ્થા, આશ્રમવ્યવસ્થા અને પુરુષાર્થવ્યવસ્થાને આનંદશંકર જીવનના ઉદ્દેશ માટેનો મહત્ત્વનો આવિષ્કાર માને છે. પરંતુ પાછળથી તેમાં આવેલી જડતાને કારણે કેટલાક લોકો તેને આદરથી જોતા નથી. ખરેખરતો વર્ણવ્યવસ્થા એ મનુષ્ય શક્તિની નૈસર્ગિક વિવિધતાને સફળ રીતે વ્યવસ્થિત કરવાનો યત્ન માત્ર હતો. વિશ્વના કેટલાક ચિંતકોએ (પ્લેટો, એરિસ્ટોટલ) પણ આવી વર્ણવ્યવસ્થાની કલ્પના કરી હતી. પરંતુ આની સરખામણીએ પુરુષાર્થવ્યવસ્થા અને આશ્રમવ્યવસ્થા એ આપણા

ઋષિમુનિઓની આગવી બુદ્ધિ પ્રતિભામાંથી જન્મેલી છે. તેની વ્યવહાર્યતા એ તેની વિશેષતા રહી છે. પુરુષાર્થો ચાર છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) ધર્મ

ધર્મ એટલે શાસ્ત્રની અમુક કાર્ય કરવાની આજ્ઞા, આનંદશંકર ધર્મને પરમ પ્રયોજન ગણાવે છે. કારણ કે, તે પ્રધાન ઉદ્દેશ હોઈ જીવનમાં અગ્રસ્થાને છે. પરંતુ એ ઉદ્દેશ પણ ‘અર્થ’ એટલે કે દ્રવ્ય અને ‘કર્મ’ એટલે કે સુખ બંનેના યોગ સંપાદન વિના સિદ્ધ થવો શક્ય નથી. આજ રીતે ‘ધર્મ’ શબ્દના અર્થમાં નીતિ અને નીતિનું અધિષ્ઠાન ધર્મ યાને ઈશ્વરનિષ્ઠા એ બંનેનો સમાવેશ થાય છે. તેથી જેમ સામાન્ય રીતે ‘અર્થ’ અને ‘કામ’થી વિહીન ખરી ઈશ્વરનિષ્ઠા અશક્ય છે, તેમ ‘અર્થ’ અને ‘કામ’ વિના નીતિને પણ આનંદશંકર અશક્ય ગણાવે છે.

(૨) અર્થ

‘અર્થ’ એટલે દ્રવ્ય, પૈસો, જે દુનિયાના સુખનું એક સાધન છે અને જેને મેળવવા મનુષ્ય પ્રવૃત્તિ કરે છે. ‘અર્થ’ને ધર્મને કામથી છૂટો પાડતાં માણસ અર્થનો દાસ બનીને સોનાના ઉકરડા વધારે એ મનુષ્ય જન્મનો હેતુ નથી. ધર્મ અને કામવિહોણું ધન જગતને માટે અનિષ્ટકારી છે. તેથી જ ધર્મરૂપી અમૃત મૂળમાં રેડાતું રહેશે તો જ ધનની વેલ પણ ફાલશે અને એનાં ફળ મનુષ્ય ખાઈ શકે એવાં થશે. અર્થનો ધર્મ સાથે સંબંધ જેમ જરૂરનો છે તેમ કામ સાથે પણ જરૂરનો છે. કારણકે અર્થ સાથે કામની ઈચ્છા, - સુખની ઈચ્છા જોડાતી નથી તો કંજૂસપણું ઉત્પન્ન થાય છે.

(૩) કામ

‘કામ’ એટલે ઈચ્છા, સુખની ઈચ્છા, વિષય સુખની ઈચ્છા અથવા તો ઈચ્છાનો વિષય. મનુષ્ય ધર્મ આચરે છે એમાં પણ પરલોક અને આ લોકમાં સુખી થવાની ઈચ્છા રહેલી છે. કામ એટલે કે સુખની ઈચ્છા સાથે આનંદશંકર ધર્મ અને અર્થ સાથે સમન્વય કરી આપે છે. આથી જ તેઓ ધર્મથી અલગ એવી સુખની ઈચ્છાનો સદંતર નિષેધ કરે છે.

કારણ કે ધર્મવિમુખ સુખની ઈચ્છા અનિષ્ટ પ્રેરક છે. ધર્મનું શૈથિલ્ય અને સુખની લાલસા દરેક પ્રજાની પડતીનું ઐતિહાસિક કરણ બને છે. તેઓ કહે છે કે, ધર્મ અને સુખ એ બે સ્થિતિ વચ્ચે પસંદગી કરવાની હોય તો ધર્મ રહે અને સુખ નાશ પામે એ સારું, પણ સુખ રહે અને ધર્મ જાય એ ખોટું. જેમ ધર્મરહિત કામ હાનિકારક છે તેમ અર્થ રહિત કામને પણ આનંદશંકર હાનિકારક ગણાવે છે.

અર્થ અને કામ વિના નીતિ અશક્ય છે. આ સંદર્ભમાં આનંદશંકર કહે છે કે, નીતિ કેવળ વ્યાવહારિક સુખ અર્થે જ છે.- પછી તે વ્યક્તિનું હોય કે સમાજનું હોય - એવી અધમ ઔહિકતા આપણા પૂર્વજોએ નીતિના પ્રયોજક હેતુમાં જો કે સ્વીકારી નથી. છતાં તેઓનું સામાન્ય મનુષ્ય સ્વભાવનું જ્ઞાન એટલું ઊંડું હતું કે સુખની ઈચ્છા મનુષ્યનો કેવો પ્રવર્તક હેતુ છે તે તેઓ ભૂલ્યા નહોતા. જનસંસ્કૃતિમાં સુખની ઈચ્છા કેવી પ્રબળ શક્તિ નીવડી છે એ ધ્યાનમાં રાખવાથી કર્મનો પુરુષાર્થરૂપે સ્વીકાર યોગ્ય જણાશે.

(૪) મોક્ષ

મોક્ષ એટલે બંધનમાંથી છૂટવું તે. અજ્ઞાન, દુઃખ, પાપ એ સંસારના બંધન છે અને એમાંથી છૂટવું તે મોક્ષ, મોક્ષ સર્વ પુરુષાર્થોમાં શ્રેષ્ઠ છે. જેમ જેમ વિચાર વિકસતો ગયો તેમ મોક્ષના સ્વરૂપ પ્રમાણે એના પાંચ ભેદ કલ્યા છે. :

- (૧) સાલોક્ય : પરમાત્માના લોકને પામવું.
- (૨) સારૂપ્ય : એના જેવા રૂપના થવું.
- (૩) સાધર્મ્ય : એની સમાન ગુણ યા શક્તિવાળા થવું.
- (૪) સાયુજ્ય : એની જોડે મળી જવું.
- (૫) કૈવલ્ય : સર્વ ઉપાધિથી અને પ્રકૃતિના સંસર્ગથી મુક્ત થઈ સ્વ-સ્વરૂપમાં વિરમવું તે.

મોક્ષ પ્રથમ ધર્મમાં જ અંતર્ભૂત હતો. જેમ જેમ ધર્મભાવના વધારે ઉચ્ચ અને સૂક્ષ્મ બનતી ગઈ તેમ તેમ તે ધર્મમાંથી બહાર નીકળ્યો. આનંદશંકરના મતે મોક્ષ એ ધર્મના અંતરમાં રહી બહાર વિકસતો પુરુષાર્થ છે.

આનંદશંકર વ્યવહાર જગતને ધર્મની શિક્ષણશાળા ગણાવી વ્યવહાર એને પરમાર્થ વચ્ચે સમન્વય સાધવાનો પ્રયાસ કરે છે. ધર્મની ઓળખ જેટલી રોજબરોજના વ્યવહારમાં થાય છે તેટલી પર્વતની ગુફામાં બેસવાથી થતી નથી. ધર્મ એ મનુષ્યના ઉન્નત સ્વભાવની પેદાશ છે. ધર્મ એ શાસ્ત્રોમાં પૂરી રાખવાની બાબત નથી, પરંતુ રોજંદા વ્યવહારમાં આચરવાની બાબત છે. આપણી આસપાસની દુનિયામાં પરમાર્થની સરખામણીએ વ્યવહારને વધારે પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે તેનું કારણ ધર્મનો અન્ય પુરુષાર્થ સાથેના સંબંધની અણસમજમાં છે. અર્થ અને કામના સમય ઉપરાંત ધર્મનો કોઈ અલગ સમય નથી, અર્થ અને કામનો સમય તે જ ધર્મનો સમય. તેનાથી અર્થ અને કામ પવિત્ર બને છે.

(૨૦) નવીનયુગના દૃષ્ટિબિંદુઓ

બ્રિટિશ અમલ દરમિયાન શરૂ થયેલી નવીન કેળવણીએ હિંદુ ધર્મના પુનરુત્થાનમાં ઘણું અગત્યનું કામ કર્યું છે. જો કે હિંદુધર્મમાં આ કેળવણીથી કોઈ તાત્ત્વિક ઉથલપાથલ થયેલી જણાતી નથી. તેથી આનંદશંકર તેને ભાષાયુગની મારફત હિંદુસ્તાનના પુનઃઅભ્યુત્થાનનો એક નવીનયુગ જ ગણાવે છે. આમ છતાં નવીનયુગમાં હિંદુપ્રજામાં કેટલાંક નવાં દૃષ્ટિબિંદુઓ પ્રાપ્ત થયેલાં જોવા મળે છે. જે આનંદશંકરની દૃષ્ટિએ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનો વિકાસ :

વર્તમાન સમયમાં - પાશ્ચાત્ય અને અહિના વિદ્વાનોના પ્રયાસથી આપણાં દેશનો પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ઇતિહાસ પ્રકાશમાં આવ્યો છે. તેના પરિણામે હિંદુધર્મના અનુયાયીઓની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ ઊઘડી છે. રૂઢિ કે માન્યતા એ જ ધર્મ કે સત્ય નથી.

હિંદુધર્મ એક સનાતન જવંત વૃક્ષ છે. તેમાં વખતોવખત ફેરફાર થાય છે અને ગ્લાનિ (અવનતિ) અને વૃદ્ધિ (ઉન્નતિ) બન્નેના સમય આવ્યા છે. એમ નવીનયુગમાં પ્રાપ્ત થયેલી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી સમજાય છે.

(૨) હિંદુધર્મનું સર્વગ્રાહી સ્વરૂપ :

નવીનયુગમાં પ્રાપ્ત થયેલી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિને પરિણામે સમજવા લાગ્યું કે હિંદુધર્મના વિવિધ પંથો એ વસ્તુતઃ એક જ મહાવૃક્ષની ડાળીઓ છે. તેની પ્રત્યેક શાખામાં કોઈને કોઈ ખૂબી રહેલી છે. એ સર્વનો પરસ્પર અવિરોધ અને મેળ કરી અવલોકવામાં આવે તો હિંદુધર્મની સમૃદ્ધિ સમજી શકાય. આ જ દૃષ્ટિને અનુસરી આનંદશંકર સિદ્ધ કરે છે કે જૈન, બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ સર્વ એક જ ધર્મની શાખાઓ છે અને સર્વ એક જ ધર્મના જુદાં જુદાં તત્ત્વો વત્તાઓછા પ્રમાણમાં પ્રગટ કરે છે. આમ, નવીનયુગમાં હિંદુધર્મનું ઉપરોક્ત સર્વગ્રાહી સ્વરૂપ પ્રગટ થતું જોવા મળે છે.

(૩) ધર્મના વિષયમાં સુધારાને આવકાર :

ઉપર જણાવેલા સર્વ નાના-મોટા પંથો મૂળમાં ખૂબ જ ઉત્તમ હોવા છતાં, જતે દહાડે એમાં સડો ઉત્પન્ન થયેલો જોવા મળે છે. તેથી કોઈપણ પંથને એના સડા સહિત સારો માનવો એ આનંદશંકરને મન મતાંધતા છે. નવીનયુગમાં આવી મતાંધતાનો ત્યાગ જોવા મળે છે. તે અનુસાર દરેક પંથના સારાં-ખોટા અંશોનો વિવેક કરવો જોઈએ અને સર્વમાંથી વર્તમાન સમયમાં ઉપયોગી થાય તથા ધર્મના સનાતન સત્ય સાથે મળતું આવે તે લેવું જોઈએ, એવી દૃષ્ટિનો વિકાસ જોવા મળે છે.

(૪) હિંદુ સમાજરચનામાં પરિવર્તનનો સ્વીકાર :

હિંદુધર્મની સાથે સાંસારિક રિવાજો ભળેલાં છે. તેનું મૂળ કારણ એ સાંસારિક રિવાજોમાં પવિત્રતા સીંચવાનો હેતુ છે. તેથી એ રિવાજોમાં દેશકાલાનુસાર ફેરફાર ન જ થવો જોઈએ એમ આનંદશંકર સ્વીકારતા નથી. તેમાં સમયાનુસાર પરિવર્તન થવું જોઈએ. તે સમાજના હિતમાં જ છે. એ રિવાજો સંસારવ્યવહાર માટે છે એમ સમજી

એમાં સમયને ઘટતા ફેરફાર કરવામાં હિંદુધર્મને કોઈ બાધ આવતો નથી એવી ભાવના જન્મી. નવીનયુગની આ ભાવનાને આનંદશંકર એ આ યુગની આગવી વિશિષ્ટતા ગણાવે છે.